Павло-Роберт Маґочій

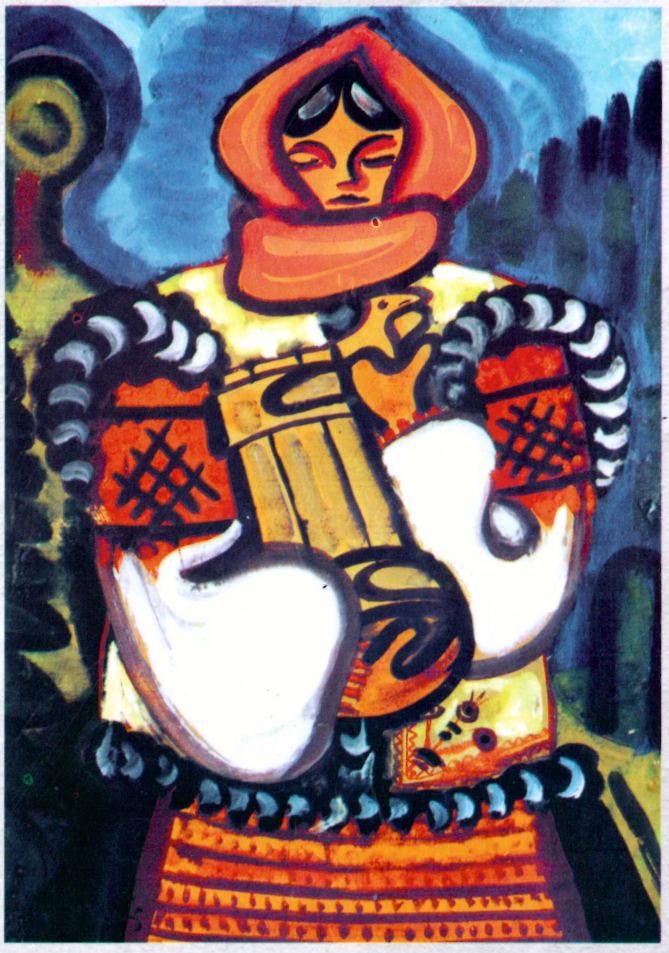

КОЖЕН КАРПАТОРУСИН Є РУСИНОМ...

але

НЕ КОЖЕН РУСИН Є КАРПАТОРУСИНОМ

Павло-Роберт Маґочій

Кожен карпаторусин є русином...

але не кожен русин є карпаторусином

Статті

Ужгород
Видавництво В. Падяка
2015

ББК 63.3(4УКР–4ЗАК)
УДК 94(477.87)
М 12

Книга американського історика карпаторусинського походження, що складається із шести окремих статей, знайомить читача з проблемами націєтворення. Автор простежує етапи еволюції національної самосвідомості карпатських русинів – автохтонного східнослов'янського етносу південних та північних схилів Карпат.

Переклад:
з англійської – **Надія Кушко та Сергій Біленький,**
з німецької – **Юрій Дуркот**

Редактор українського тексту
Валерій Падяк, к.ф.н

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини Федора Манайла "Гуцулка" (1939).

© П.-Р. Магочій, *текст, карти,* 2015
© Н. Кушко, С. Біленький, Ю. Дуркот, *переклад,* 2015
© Видавництво В. Падяка, 2015

ISBN 978-966-387-099-1

Зміст

СТАТТЯ ПЕРША

Карпатська Русь:
міжетнічне співіснування без насилля 7

СТАТТЯ ДРУГА

Четверта Русь:
нова реальність в новій Європі 29

СТАТТЯ ТРЕТЯ

Традиція автономії на Карпатській Русі 47

СТАТТЯ ЧЕТВЕРТА

Вплив комуністичного правління
на русинів-українців Чехословаччини 75

СТАТТЯ П'ЯТА

Русинська нація? 95

СТАТТЯ ШОСТА

Міфи та стереотипи в історії Карпатської Русі 109

Додаток 128

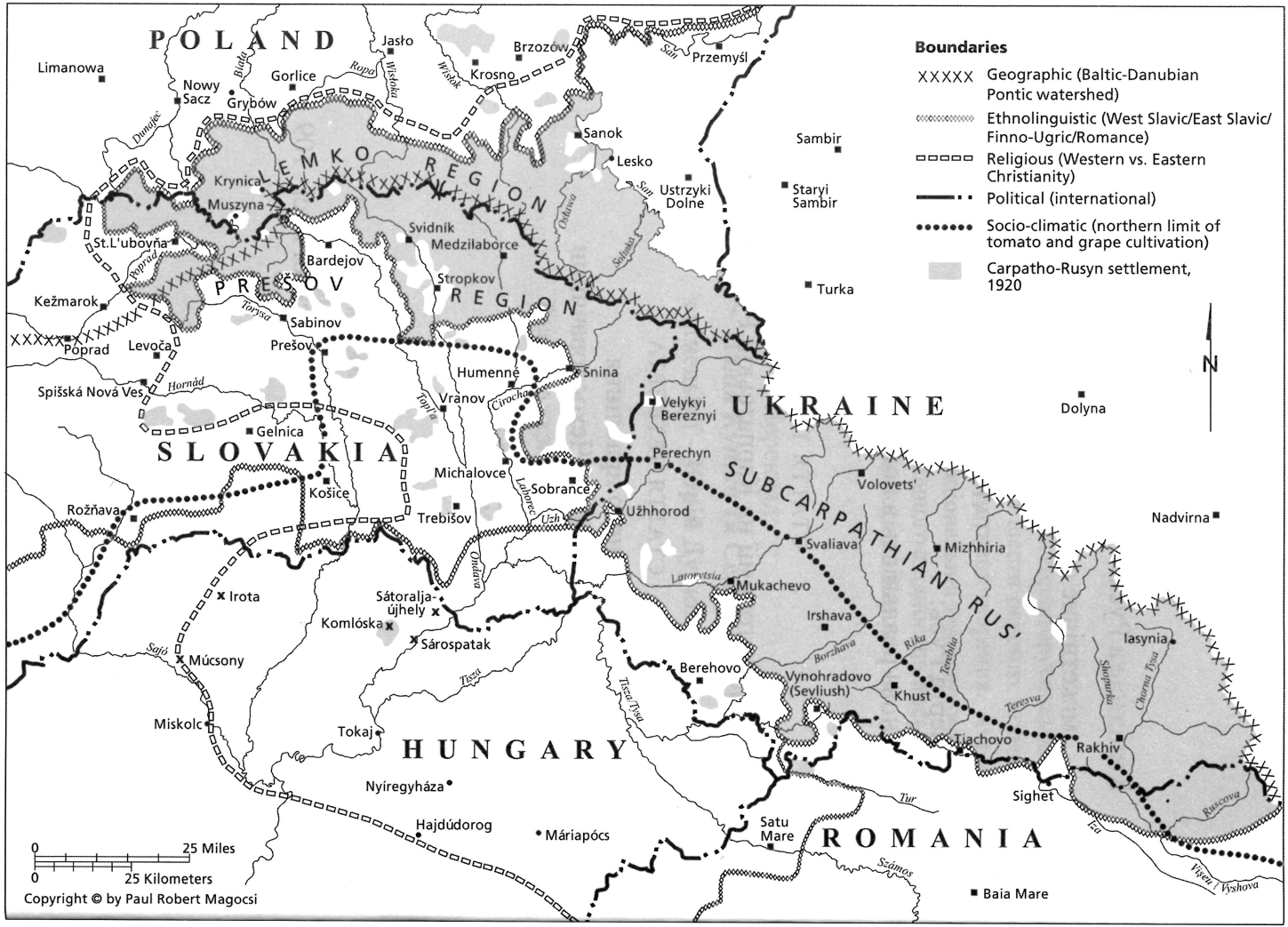
POLAND
SLOVAKIA
HUNGARY
ROMANIA
UKRAINE
LEMKO REGION
PRESOV REGION
SUBCARPATHIAN RUS'
Boundaries
Geographic (Baltic-Danubian Pontic watershed)
Ethnolinguistic (West Slavic/East Slavic/ Finno-Ugric/Romance)
Religious (Western vs. Eastern Christianity)
Political (international)
Socio-climatic (northern limit of tomato and grape cultivation)
Carpatho-Rusyn settlement, 1920
N
0 25 Miles
0 25 Kilometers
Copyright © by Paul Robert Magocsi
Limanowa
Nowy Sacz
Grybów
Gorlice
Jasło
Krosno
Brzozów
Przemyśl
Sanok
Lesko
Sambir
Staryi Sambir
Ustrzyki Dolne
Turka
Krynica
Muszyna
Svidník
Medzilaborce
Stropkov
St.L'ubovňa
Bardejov
Kežmarok
Sabinov
Poprad
Levoča
Prešov
Spišská Nová Ves
Gelnica
Humenné
Snina
Vranov
Velykyi Bereznyi
Dolyna
Perechyn
Volovets'
Michalovce
Sobrance
Košice
Rožňava
Trebišov
Užhhorod
Nadvirna
Svaliava
Mizhhiria
Mukachevo
Irshava
Iasynia
Irota
Sátoralja-újhely
Komlóska
Sárospatak
Múcsony
Berehovo
Vynohradovo (Sevliush)
Khust
Tiachovo
Rakhiv
Miskolc
Tokaj
Nyíregyháza
Hajdúdorog
Máriapócs
Satu Mare
Sighet
Baia Mare
Dunajec
Biała
Ropa
Wisłoka
Wisłok
San
Oslawa
Solynka
Poprad
Torysa
Hornád
Topľa
Cirocha
Laborec
Uh
Ondava
Latorytsia
Borzhava
Rika
Terebliia
Teresva
Shopurka
Chorna Tysa
Sajó
Tisza
Tur
Ier
Szamos
Ruscova
Vyshova

Copyright © by Paul Robert Magocsi

СТАТТЯ ПЕРША

КАРПАТСЬКА РУСЬ: МІЖЕТНІЧНЕ СПІВІСНУВАННЯ БЕЗ НАСИЛЛЯ

Останніми роками феномен прикордоння разом з дещо спорідненою концепцією маргінальності став надзвичайно популярним об'єктом вивчення серед гуманітаріїв та представників суспільних наук. На недавній науковій конференції в США мене попросили зробити вступні зауваження стосовно міжнародного проекту, присвяченого «вивченню походження та проявів етнічного (та споріднених форм соціального та релігійного) насилля у прикордонних регіонах країн центрально-східної, східної та південно-східної Європи»[1]. Я вважаю своїм обов'язком почати з вступного зауваження, що територія, щодо якої мене попросили виступити, була у рамках розглядуваного періоду (тобто від 1848 р. до наших днів) напрочуд вільною від міжетнічного, релігійного та соціального насилля.

Виникає запитання: невже на цих прикордонних територіях ніколи не існувало ніяких чинників для міжетнічних, релігійних та соціальних суперечностей? Звичайно, вони існували. А чи призводили ці чинники до виникнення насилля? Відповідь – ні.

Територія, яку ми розглядатимемо – Карпатська Русь – як це стане зрозуміло нижче, є землею багатьох кордонів. Карпатська Русь, однак, розташована не в ізольованому периферійному регіоні, а в самому географічному центрі європейського континенту, як про це сповіщають географи з другої половини XIX ст.[2]

Що ж таке Карпатська Русь і де вона конкретно знаходиться? Оскільки цей регіон ніколи не являв собою незалежної держави чи

навіть адміністративного утворення, то знайти його на картах Європи є нелегкою справою. У цьому сенсі подібно до багатьох інших регіонів Європи – Лапландії, Кашубії, Еускал Геррії (Країни басків), Окситанії, Ладінії (назвімо лише кілька з них) – це територіальна одиниця, визначена радше етнолінгвістичними рисами більшості її мешканців, аніж політичними чи адміністративними кордонами. Використовуючи модні серед нинішніх інтелектуалів терміни, можемо сказати, що Карпатська Русь є класичною «конструкцією». Деякі скептики навіть вважають її «уявленою спільнотою» або, щонайбільш, «конструкцією» чи проектом, що все ще перебуває в процесі створення.[3] Ми маємо на увазі дещо цілком конкретне, а саме – компактну територію, яка на початку XX ст. (коли дані переписів населення були все ще відносно об'єктивними) включала близько 1100 сіл та кілька містечок, щонайменш 50 відсотків населення яких були карпаторусинами.[4] З двох компонентів назви «Карпатська» відображає гори, що покривають більшу частину території регіону, а «Русь» стосується етнічного походження та традиційної релігійної орієнтації східного обряду, притаманної для жителів краю, історичною самоназвою яких була «русин» чи «руснак». У нашій статті ми атрибутуємо це населення як карпаторусинів, що відображатиме як ареал його розселення, так й етнічне походження.

Карпатська Русь являє собою прикордонні території на перетині кількох кордонів (див. карту 1). Ці території тягнуться вздовж та перетинають географічні, політичні, релігійні та етнолінгвістичні межі. Географічно хребти Карпат є вододілом і мешканці північних їх схилів відсунуті природними та штучними засобами зв'язку до басейну Вісли і Сяну (Балтійського моря). На противагу їм, мешканці південних схилів географічно є частиною Дунайського басейну та рівнин Угорщини.

З політичної точки зору, протягом «довгого», чи «історичного», XIX ст. (1770-ті рр.–1918 р.) Карпатська Русь знаходилася в межах єдиної держави – Габсбурзької монархії – будучи, однак, розділеною між австрійською та угорською «половинами» імперії по хребту Карпат. Від 1918 р. територія була поділена між кількома державами: Польщею, Чехословаччиною, Румунією, Радянським Союзом, Україною, Словаччиною, і протягом короткого періоду – між нацистською Німеччиною та Угорщиною (див. карту 2).

Карпатська Русь розташовується також вздовж основного кордону, який розділяє східне і західне християнство, які деякі науковці описують як Slavia Orthodoxa та Slavia Romana.[5] Більшість русинів (руснаків), які мешкають в регіоні належить до східнохристиянської сфери і вони більш чи менш порівну поділені на вірників греко-католицької церкви та церкви православної. Однак релігійна строкатість краю аж ніяк не обмежується християнами греко-католицької та православної конфесій. Традиційно в кордонах Карпатської Русі мешкали римо-католики, протестанти (кальвіністи-«реформати» та, у меншій кількості – лютерани) і велика громада євреїв різноманітних переконань: мітнаґеди, реформісти, а головно – хасиди.

Карпатська Русь являє собою також етнолінгвістичне прикордоння. На її землях зустрічаються усі основні етнолінгвістичні групи Європи. Ця територія являє собою найзахідніше поширення східного слов'янства і межує з західнослов'янськими народами (поляками та словаками), угро-фінами (мадярами) та представниками романської мовної родини (румунами). Германські мови також представлені на Карпатській Русі, оскільки аж до 1945 р. етнічні німці (спиські та карпатські) та велика кількість ідишомовних євреїв мешкали у містах, містечках та селах краю.

Нарешті, ще одна межа пролягає через Карпатську Русь, яка на нинішній день не отримала належної уваги ні в науковій, ні в популярній літературі, проте значення її є вкрай важливим. Йдеться про так званий соціо-кліматичний кордон, або, простіше кажучи, межу вирощування помідорів та винограду. Саме через значну частину Карпатської Русі пролягає північна межа культивування помідорів та виноробства. Якщо страви з використанням томатів є нормою в традиційному харчуванні на південь від даної межі, то до середини XX ст. цей вид овочів був майже невідомий русинам та представникам інших національних груп, що мешкали вздовж схилів Карпат. Відсутність традицій виноробства на північ від «томато-виноградної лінії» мала величезний вплив на соціальну психологію мешканців Карпатської Русі. Тепліший клімат і культура кафе сприяла особистому спілкуванню та духові толерантності між русинами та представниками інших народів на південь від лінії. На противагу їм, мешканці земель на північ від описуваної нами межі були вимушені проводити менше часу на повітрі і їх міжособисте спілкування часто відбувалося під

впливом міцних алкогольних напоїв, надуживання яких провокувало нетерпимість до чужої думки, гарячковитість і деколи навіть фізичне насилля. Подібно до усіх спроб опису «типових» соціальних чи національних рис, вищесказані висновки значною мірою базуються на особистих спостереженнях і можуть наражатися на звинуваченні у спрощенні.[6] Подальші емпіричні дослідження, можливо, допоможуть нам більш точно визначити розташування зон культивування томатів та винограду, аби описати різницю в традиційному харчуванні та вживанні різних видів алкоголю і, що важливіше, наскільки ця різниця впливає на соціальну психологію русинів та інших мешканців Карпатської Русі.

Таким чином, Карпатська Русь може вважатися прикордонною зоною *par excellence*. Яким же тоді повинен бути підхід до її дослідження? Я би запропонував звернути увагу на наступні чотири теми: 1) застосування множинних конструкцій для визначення ідентичності; 2) розвиток етнічної та національної ідентичності; 3) роль держави; 4) історичнийо контекст насилля на етнічному підґрунті.

Множинні конструкції для визначення ідентичності

Свого часу концепції ідеї ідентичностей ми протиставили концептуальну модель аналізу національних рухів серед бездержавних народів як ідею ієрархії множинних ідентичностей, що виключають одна одну.[7] Цю модель нами було застосовано до малоросів, чи українців, протягом «довгого» XIX ст. і ми переконані, що вона також може застосовуватися для вивчення розвитку більшості бездержавних народів Європи.

Ми б також дозволили собі стверджувати, що множинна ідентичність є нормою для більшості індивідів у розвинутих суспільствах та у суспільствах, що розвиваються. Іншими словами, кожна особа має кілька потенційних ідентичностей, які вона вибирає в той чи інший момент: ідентичність мешканця села, містечка чи міста; ідентичність регіону чи держави; релігійної орієнтації; ідентичність мови і (або) етнічної групи. Деякі з нас вірні ідентичності університету, де ми навчалися (були часи, коли випускник Гарварду справді відрізнявся від випускника Йєля чи Принстону, не кажучи вже про державні університети), або різним клубам, до яких ми належимо, або сексуальній

орієнтації, особливо якщо остання не є гетеросексуальною. Існує також ідентичність за прихильністю до спортивних клубів.

Як ілюстрацію ми дозволимо собі особисте спостереження. Я виростав у США, а саме у частині штату Нью-Джерсі, яка знаходиться якраз напроти найбільшого «присілка» цього штату – міста Нью-Йорк. Повністю занурений у це середовище, аж до віку дванадцяти років я мав одну основну ідентичність. Коли хто-небудь запитував мене, хто я такий, відповідь завжди була – вболівальник славнозвісних «Бруклін Доджерс».[8] Це була справжня ідентичність, пов'язана з певними особистими уподобаннями, відмінна від ідентичності прихильників «Нью-Йорк Джаянтс» та ненависних «Нью-Йорк Янкіз». Оскільки на той час мої батьки, дідусі та бабусі були живі, я не мав досвіду особистої втрати. Перший такий досвід прийшов до мене 1957 року, коли «Доджерс» залишили Бруклін. У певному сенсі, коли я був дванадцятирічним хлопцем, моя «національна» ідентичність була знищена не якимось державним законом чи планомірним етноцидом, а жадібними бізнесменами, які вбачали шанс заробити грубі гроші перемістивши команду до «іноземної країни» – Лос-Анджелеса. Я стверджую, що наявність більш ніж однієї ідентичності – найприродніший стан індивіда, і рішення, яку з них обрати, залежить від обставин, іншими словами, ситуативна ідентичність є виявом множинної ідентичності.

Для самопроголошеної національної інтелігенції сама ідея множинної ідентичності являє собою смертний гріх. Те, що у більшості обставин є звичайним явищем – як наприклад, коли перед Другою світовою війною мешканець Македонії ідентифікує себе і як македонець, і як болгарин (македоно-болгарин), чи мешканець України XIX століття – як малорос (чи українець) і «русскій» (тобто росіянин) – є абсолютно неприйнятним для будівничих націй, які вважають своїм обов'язком переконати індивіда в його приналежності до єдиної національності, в даному випадку македонської *чи* болгарської, української *або* російської. Отже, національні ідентичності не повинні розглядатися як складові ієрархії множинних прихильностей, і за логікою речей, мають бути такими, що виключають одна одну.

Більша частина історії Карпатської Русі починаючи з 1848 р. до нинішнього дня є історією часто безрезультатної боротьби національної інтелігенції проти природної тенденції місцевих мешканців мати

більш ніж одну ідентичність, а в деяких випадках – не мати ніякої національної ідентичності взагалі. В очах національної інтелігенції, особи з множинною ідентичністю є несвідомими, асиміляторами, ба більше – ворогами національної справи.

Розвиток національних та етнічних ідентичностей

Питання стосовно національної та етнічної ідентичності почало поставати на Карпатській Русі у 1830–1840-х рр. Рік 1848 став переломним моментом у цих дискусіях. Протягом наступних двох десятиліть карпаторусини переживали своє перше національне відродження (пробудження).[9] Це було класичне національне відродження центрально- та східноєвропейського зразка, хоч у меншому масштабі. Невелика група інтелектуалів, яких ми нині називаємо національною інтелігенцією, видавали перші книжки та газети рідною мовою, засновували організації, сільські читальні та школи, де популяризувалася рідна мова та культура. Вони подавали петиції до правлячої влади Габсбурзької імперії з проханнями про культурну та політичну автономію, засновану на територіальних і (або) корпоративних правах групи.

Звичайно, не всі представники інтелігенції – в той час це було в основному духовенство – підтримували ідею розвитку місцевої східнослов'янської культури. Багато з них натомість воліло асоціювати себе з домінуючою національністю в державі, що до 1918 р. означало угорську, а щодо північної частини Карпатської Русі (тобто, на північ від гір) – польську.

Але і для тих, хто вірив у доцільність асоціювання зі східнослов'янським чи східнохристиянським світом, шлях до чіткої національної ідентичності виявився повним перепон. Подібно до багатьох інтелектуальних провідників бездержавних народів, карпаторусинські національні діячі відчували брак впевненості в своїй власній культурі та гордості за неї. По суті, протягом першого національного відродження Карпатської Русі (близько 1848–1868), його учасники проголошували свою належність до російської, чи великоруської, національності: вони намагалися використовувати російську літературну мову в своїх публікаціях та при викладанні в школах, а також робили спроби переконати місцеве русинське населення прийняти російську

національну ідентичність. Ці ранні будителі, очолювані Олександром Духновичем та Адольфом Добрянським, досягли часткового успіху у поширенні російської національної орієнтації на наступне покоління. Однак у 1890-х рр. представники молодшого покоління інтелектуальних активістів (знову ж таки, переважно представники духовенства) почали доводити, що російська мова є дуже відмінною від діалектів східних слов'ян Карпатської Русі і пропонували натомість стандартизувати місцеву розмовну мову і використовувати її як офіційну мову мешканців краю. Не було, однак, розуміння в питанні, яка саме місцева мова повинна служити основою стандарту і якою є, якщо така існує, альтернатива російській національній ідентичності.

Проблема етнічної, національної та лінгвістичної ідентичності ще більш загострилася після Першої світової війни, коли Карпатську Русь було поділено між Чехословаччиною і Польщею. Деякі місцеві діячі продовжували пропагувати російську національну орієнтацію, до них приєдналися післявоєнні політичні емігранти з колишньої габсбурзької провінції Галичини (що на той час увійшла до складу Польщі) та колишньої Російської імперії (яка на той час стала Радянським Союзом). Серед цих політемігрантів була «бабуся російської революції» Катерина Брешко-Брешковська, яка вважала Карпатську Русь землею, де дух Росії був збережений у своєму первісному вигляді.[10]

Також до краю прибули політичні емігранти української орієнтації з польської Галичини та Наддніпрянської України колишньої Російської імперії. Вони знайшли підтримку серед деяких місцевих карпаторусинів і виховали багато молодих людей в дусі переконання, що східнослов'янське населення Карпатської Русі є етнічно українським – тим самим народом, що й етнічні українці східної Галичини та Наддніпрянської України – і, звичайно, не росіянами.

У цей же час деякі місцеві діячі почали висловлювати невдоволення російсько-українською дихотомією і висловлювали думку, що східні слов'яни Карпатської Русі не росіяни, ані не українці, а окрема національність – підкарпатські русини, карпаторусини, чи просто русини. У результаті цього увесь період, відомий як друге національне пробудження (відродження), що тривав від 1918 до 1939 року, характеризувався запеклою ідеологічною боротьбою між представниками трьох національних та мовних орієнтацій: русофілами, українофілами та русинофілами.[11]

Як було продемонстровано вище, русофільська орієнтація була найстаршою, домінуючою під час першого національного відродження і збереглася під час другого. Вона ж була і першою орієнтацією, що зникла під час третього національного відродження, що розпочалося в 1989 р., і нині існують лише дві орієнтації: русинофільська та українофільська.

Роль держави

Карпатська Русь завжди була частиною одного чи декількох державних утворень. Таким чином, немає нічого дивного, що правляча влада цих держав виявляла інтерес до питання національної ідентичності карпаторусинів.

За останні сімдесят років габсбурзького правління (1848–1918) ставлення держави до цієї проблеми пройшло через кілька етапів. У перші два десятиліття так званого габсбурзького абсолютизму центральна влада спрямувала свої зусилля на контроль і навіть придушення національностей з сильними політичними амбіціями, таких як поляки в Галичині, а особливо мадяри в Угорському королівстві. Як противагу полякам та мадярам влада сприяла національно-просвітницькому рухові серед східних слов'ян Галичини та Угорського королівства, зокрема і на Карпатській Русі. Однак у 1868 р. габсбурзька влада дійшла згоди з мадярами і поляками, які згодом зберігали статус домінуючого політичного та соціального чинника в Угорщині та австрійській Галичині. Ця політична зміна особливо негативно вплинула на землі Карпатської Русі, розташовані в Угорщині, де аж до 1918 р. інтелігенція та система освіти стали об'єктами політики мадяризації, спрямованої на знищення усіх залишків східнослов'янської культури.

Ситуація радикально змінилася з розпадом Австро-Угорщини наприкінці 1918 р. та поділом Карпатської Русі між новими повоєнними державами: Чехословаччиною та Польщею. У Чехословаччині були особливо сприятливі умови для карпаторусинів, оскільки поряд з чехами і словаками вони були одним з народів-засновників держави. Русини, що мешкали на південь від Карпат, добровільно проголосили своє бажання приєднатися до Чехословаччини, і на Паризькій мирній конференції це бажання було підтверджено з гарантіями «найповнішого

ступеня самоврядування, що буде узгоджуватися з Чехо-Словацькою державою».[12] На сході держави було створено окрему адміністративну одиницю під назвою «Підкарпатська Русь» (чеською: *Podkarpatská Rus*). Незважаючи на те що чехословацька влада не дотримала обіцянки надати автономію, край був номінально русинською територією і русинська (руська) мова була офіційно вживаною в школах та державному управлінні поряд з чеською.

Стосовно національної ідентичності та тісно з нею пов'язаного мовного питання чехословацька влада проголосила нейтралітет. На практиці ж вони в різний час і під впливом різних політичних обставин підтримували українофільську, русофільську та русинофільську орієнтації.[13] У 1930-х роках, коли Чехословаччина у відчаї шукала союзників проти ревізіоністських зазіхань нацистської Німеччини та Угорщини, територія Підкарпатської Русі набула особливого стратегічного значення. Вона являла собою єдину з'єднувальну ланку між Чехословаччиною та дружніми їй державами Малої Антанти: Румунією та Югославією. У результаті цього празька влада почала надавати все більшої підтримки русинофільській орієнтації, сподіваючись досягти консолідації щодо формування окремої карпаторусинської національності, що не матиме політичних інтересів поза кордонами Чехословаччини.[14]

Незважаючи на зміну державного курсу, русофільська та українофільська орієнтації не зникли. Навпаки, українофіли знаходили підтримку знизу, з боку різних прошарків місцевого русинського населення, особливо молоді. Вона була настільки поширеною, що після Мюнхенського пакту 1938 р., коли Чехословаччина як унітарна структура припинила своє існування, а Підкарпатська Русь нарешті отримала давно омріяну автономію, українська орієнтація почала домінувати в краї, перейменованому на Карпатську Україну.

Доля тої частини Карпатської Русі, що опинилася в складі міжвоєнної Польщі, була дещо іншою. Місцеві руснаки, які на початку XX ст. прийняли як етнонім назву «лемки», сподівалися наприкінці Першої світової війни політично об'єднатися зі своїми побратимами-русинами на південь від гір – у Чехословаччині. Фактично, саме русини-лемки вперше дали чітке територіальне визначення території Карпатської Русі і в меморандумах з картами, поданих до Паризької мирної конференції, закликаючи до незалежності чи автономного

становища свого краю в сусідній державі.[15] Однак вимоги русинів-лемків щодо їх входження до складу Чехословаччини були відкинуті як русинськими лідерами на південь від Карпат, так і президентом Масариком в Празі. Не бажаючи перебувати під правлінням Польщі, лемківські активісти створили власну «незалежну» республіку, що проіснувала близько 16-ти місяців – до березня 1920 р., коли територію знову було взято під польський контроль.[16]

Спротив лемків польському пануванню був швидко придушений – проте без кровопролиття. Протягом міжвоєнних років і русофільська, і українофільська орієнтації були присутні на Лемківщині. Завжди побоюючись «української проблеми» всередині своїх кордонів, польський уряд відкрито підтримував будь-яку орієнтацію русинів-лемків, за винятком української.[17] Насамперед влада віддавала перевагу тим лемкам, які виказували схильність до асиміляції в польську культуру. Тим же, що не стали поляками, уряд дозволив впровадження шкільного викладання лемко-русинською розмовною мовою і вітав рішення Ватикану про створення в 1934 р. окремої юрисдикції греко-католицької церкви, яка принципово не була українською.[18] Внаслідок цього виросло покоління людей, що були переконані в своїй належності до окремої лемківської національності.

Ці відносно ліберальні обставини закінчилися з початком Другої світової війни. Підкарпатська Русь була повернена Угорщині, яка заборонила українську орієнтацію, через силу терпіла російську і відкрито підтримувала ідею, що місцеві східні слов'яни являють собою «угро-руську» національність, вірну Угорській державі. На північ від гір українська орієнтація отримала друге дихання під владою нацистської Німеччини, яка включила населену лемками частину Карпатської Русі до складу Генерал-губернаторства Третього Рейху.[19]

Втручання держави у національне питання досягло кульмінації наприкінці Другої світової війни. На 1945 р. колишня Підкарпатська Русь Чехословаччини була анексована Радянським Союзом, тоді як дві інші частини Карпатської Русі залишилися в Польщі (Лемківщина) та Чехословаччині (так звана Пряшівщина в північно-східній Словаччині). Радянський режим розв'язував національне питання відповідно до постанови, прийнятої Комуністичною партією (більшовиків) України у грудні 1925 р. Незважаючи на те, як мешканці Карпатської Русі називали себе, чи вважали себе русинами, руснаками, «карпато-россами»

«угро-русинами», формально усі вони стали офіційно називатися українцями. Вживання національності «русин» було заборонене. Коли у 1948 р. Чехословаччина стала комуністичною державою, також протягом кількох років була запроваджена радянська модель для русинів, що мешкали в північно-східній частині Словаччини. У 1951 р. русинське населення цього краю було проголошене українським. У подальші десятиліття власті Чехословаччини за сприяння місцевих діячів, які відмовилися від російської орієнтації на користь української, запровадили політику українізації в школах та культурному житті. Русини, що були проти такого перебігу подій, відмовлялися від свого східнослов'янського коріння і приймали словацьку ідентичність і мову.[20]

Національне питання серед лемків у Польщі було розв'язано ще більш драматично – насильницьким втручанням держави. Лемки були масово депортовані з Карпатської батьківщини у два етапи (1945–1946 та 1947) згідно зі сталіністським принципом: «немає народу – немає проблеми».

Роль держави знову мала глибокий вплив на національне питання на Карпатській Русі напередодні Революції 1989 та після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. У своїх зусиллях, спрямованих на подолання залишків минулого, посткомуністичні Польща і Чехословаччина (а згодом держави-наступниці Чеська республіка та Словаччина) законно уможливили для своїх громадян знову ідентифікувати себе русинами як представниками окремої національності. Від 1989 р. лемки та русини в Польщі та Словаччині офіційно реєструються в переписах населення. Їм надаються державні кошти для розвитку русиномовних публікацій, освіти, театру та різних культурних заходів.

Незалежна Україна також намагається представляти себе пострадянською демократичною республікою і не обмежує приватної ініціативи громадян та організацій в Закарпатті (колишній Підкарпатській Русі) поширювати русинську національну орієнтацію. Уряд України, однак, все ще відмовляється визнати карпатських русинів як окрему національність і формально вважає їх «субетносом» українського народу.[21]

Історичний контекст міжетнічного насилля

Карпатська Русь завжди була всередині етнічно різноманітної частини Європи. На північному заході від неї мешкали поляки, на північному сході – українці, на південному заході – словаки, а на південному сході – румуни. Сама Карпатська Русь, тобто територія, де руснаки (русини) традиційно становили більшість населення, також ніколи не була етнічно гомогенною. Поряд з русинами в її селах та містах мешкали мадяри, євреї, німці, рома (цигани), словаки, поляки, румуни, а після Другої світової війни – українці та росіяни. Для прикладу, розглянемо одну з частин Карпатської Русі, колишню провінцію Чехословаччини Підкарпатську Русь. У 1930 році з 725 тис. її мешканців 63% становили русини, 15,4% – мадяри, 12,8% – євреї, 4,8% – чехи та словаки, 1,9% – німці, 1,9% – інші.[22] Розмаїття релігійних конфесій – греко-католицизм, православ'я, юдаїзм, кальвінізм (реформатство), лютеранство – обслуговувало потреби однієї чи кількох етнічних груп. На додачу до цього існували кілька протестантських та інших християнських сект – баптисти, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови – кількість яких значно зросла в посткомуністичну добу.

Таке етнічне та релігійне розмаїття часто призводить до суперництва та ідеологічних конфліктів. Ми вже згадували боротьбу між русофільськи, українофільськи та русинофільськи орієнтованою інтелігенцією, вже не кажучи про невдоволення усіма цими орієнтаціями з боку осіб, що відмовлялися від східнослов'янської ідентичності і натомість виявляли прихильність до асиміляції з мадярською, словацькою чи польською національністю. Рисою, притаманною XX ст., було також тертя між прихильниками греко-католицизму та православ'я. Близько третини карпаторусинського населення «навернулися» від греко-католицької віри до православної впродовж десятиліття після Першої світової війни. Предметом суперечностей між цими двома групами були не так богослужбові чи ідеологічні відмінності, як церковне майно. Проте, мабуть, найзапекліша релігійна боротьба точилася в середовищі євреїв, причому на двох рівнях: «внутрішньому», тобто всередині хасидського середовища – між прихильниками різних хасидських династій (ребе Шапіра, Рокеаг, Вайсс та Тейтельбаум виявляли найбільшу нетерпимість стосовно один одного), та «зовнішньому» – між хасидами та сіоністами в цілому.

Висловлювання, використовувані прихильниками цих національних та ідеологічних орієнтацій, часто були дошкульними, навіть ядучими. Проте не зафіксовано жодної стихійної бійки під час громадських акцій на підтримку тієї чи іншої доктрини чи протестів на сходах церков і синагог; так само – жодного випадку організованого насилля чи смерті в результаті нього під час подібного роду подій.[23] Було б справедливим зазначити, що до Першої світової війни місцеві урядовці та жандарми з погордою ставилися до карпаторусинів, проте не зафіксовано жодного випадку насилля між карпаторусинами та мадярами на рівні села чи містечка. Нарешті, Карпатська Русь є, мабуть, унікальним регіоном в центральній та східній Європі, де не було жодного єврейського погрому чи фізичної розправи над ними.

Ми не стали б твердити, що тут ніколи не існувало насилля на етнічному чи релігійному підґрунті. Проте у більшості випадків воно ініціювалося та провадилося державою. Найтяжча доля випала частині Карпатської Русі, населеній русинами-лемками, в теперішній південно-східній Польщі. У перші місяці Першої світової війни приблизно 2-5 тис. осіб лемківського походження потрапило під підозру через свою русофільську орієнтацію, були заарештовані габсбурзькою владою і протягом більшої частини воєнного періоду утримувалися в концентраційних таборах, розташованих у західній частині імперії.[24] Багато з них померло від хвороб та поганого харчування. Трьома десятиліттями пізніше, після Другої світової війни, русини-лемки, разом з рештою східних слов'ян повоєнної Польщі були примушені переселитися в рамках «добровільного» обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом. Близько 100 тис. з них виїхали на схід у 1944–1946 рр. Ті ж, що відмовилися (таких нараховувалося близько 60 тис.), були насильно виселені зі своїх домівок у 1947 р. і розпорошені по селах і містечках західної і північної Польщі, на територіях, що належали довоєнній Німеччині (Сілезія та Померанія).

Були також випадки інспірованого державою насилля проти етнічних та релігійних груп у частинах Карпатської Русі, розташованих на південь від гір. Найранішим прикладом цього, мабуть, є намагання угорського уряду зупинити поширення православного руху на його ранніх етапах перед Першою світовою війною, шляхом арешту деяких його прихильників і організації судового процесу, на якому перехід до іншої релігії тлумачився як еквівалент державної зради. Однак

найбільше постраждали від рук держави євреї. У 1942 р. німецька влада фізично знищила або ув'язнила у таборі смерті Белзец усіх євреїв, що мешкали на Лемківщині. Пізніше, у 1944 р., до табору смерті Аушвіц-Біркенау (Освенцім) урядами відповідних держав були вислані євреї Угорщини (з Підкарпатської Русі) та Словаччини (з Пряшівщини). У результаті не менш, ніж 80% єврейського населення Карпатської Русі загинуло.

Наприкінці Другої світової війни об'єктом ініційованого державою насилля стали мадяри та німці. На Підкарпатській Русі, анексованій Радянським Союзом, усі чоловіки мадярської національності віком 18-50 років були заарештовані і заслані до таборів праці ГУЛАГу. Близько 5 тисяч із 30 тис. депортованих мадярів померли в ув'язненні. У 1946 р. на Підкарпатській Русі, що на той час стала радянським Закарпаттям, усі чоловіки німецької національності були насильно депортовані до таборів ГУЛАГу на сході України. У 1949–1950 рр. СРСР та його союзниця – комуністична Чехословаччина заборонили греко-католицьку церкву, арештували усіх її єпископів та священиків, які відмовилися перейти до православ'я – єдиної конфесії східного обряду, визнаної державою.

Незважаючи на ці численні приклади інспірованого державою насилля в Карпатській Русі як прикордонному регіоні, в той же час спостерігається гідна уваги відсутність стихійного міжетнічного насилля. У чому ж річ? Можлива відповідь може мати лише спекулятивний характер. Причиною я назвав би два фактори: соціально-економічні умови і спільний страх так званого «іншого».

Стосовно соціально-економічного чинника, слід зазначити, що Карпатська Русь традиційно була економічно маргінальною сільськогосподарською зоною, де більшість мешканців – селяни, скотарі та лісоруби – вели спосіб життя на рівні фізичного виживання. Промисловості тут майже не існувало до другої половини XX ст.

На противагу іншим частинам Європи, де етнічні групи значною мірою асоціювалися з певними професіями та соціально-економічним становищем, на Карпатській Русі майже усі вони займалися сільським господарством та промислами, пов'язаними з лісництвом. Іншими словами, усі народи краю були однаково вбогими. Наприклад, єврей-хлібороб чи лісоруб був таким же типовим явищем тут, як і єврей-крамар чи шинкар. Місцеві німці та мадяри – «державні народи»

Габсбурзької імперії – на Карпатській Русі в більшості випадків також були селянами чи лісорубами.

Мабуть, єдиний виняток з цього правила мав місце у найбільш східному регіоні Карпатської Русі. У міжвоєнні роки XX ст., заохочені чехословацьким урядом, близько 30 тис. чехів оселилися в краї, обійнявши посади державних службовців, лікарів, вчителів, дехто став підприємцем, дехто обрав інший вид розумової праці. Чехи чітко являли собою соціальний прошарок цілком відмінний (і такий, який сприймався відмінним) від решти етнічних груп регіону.

Парадоксально, що радянський режим по Другій світовій війні також зробив свій внесок у соціально-економічну нерівність на базі етнічних відмінностей. Для забезпечення потреб нових промислових підприємств влада присилала керівників, фахівців та робітників з України та решти СРСР. Більшість цих прибульців оселилися у кількох містах Закарпаття. Деякі з місцевих мешканців могли ставитися до них із заздрістю, оскільки, принаймні у перші роки радянського правління, новоприбулі, здавалося, мали краще оплачувану працю і займали вищі посади в державній адміністрації. Однак напередодні та після розпаду Радянського Союзу економічна криза створила ситуацію, коли «немісцеві» опинилися у такій самій, а часто і гіршій ситуації, ніж «місцеві», які знаходили підтримку у родинній власності в селі та можливостях спільної родинної праці. Звичайно, відсутність зв'язку між соціально-економічним статусом та етнічним походженням не могла дозволити уникнути заздрості на індивідуальному рівні, проте це дозволяло позбутися її на рівні групи.

Стосовно ж страху «іншого», то з першого погляду це може здатися чинником, що сприяє міжнаціональному насиллю. Питання, однак, в тому, який саме «інший» є причиною цього страху. На Карпатській Русі у минулому і сьогоденні були і є багато етнічних та релігійних «інших». Ці «інші» не є невідомими, оскільки взаємодія з ними постійно існувала у процесі праці, у сільському шинку чи крамниці, на міському ярмарку та при симбіотичному взаємообміні послугами (християни готували їжу та прибирали для євреїв у суботу, євреї торгували та надавали інші послуги в неділю). Задоволення цим становищем з боку чисельно превалюючих карпаторусинів і їхнє ставлення до інших народів, що мешкали в їх середовищі, посилювалося також їхньою постійною тенденцією до множинної ідентичності.[25]

«Іншим», якого усі групи однаково боялися, була держава. Для осіб на нижчих щаблях соціально-економічної піраміди – а до таких належав переважаючий відсоток представників усіх етнічних груп Карпатської Русі – держава завжди являла собою загрозу для індивіда, чи в ролі збирача податків, чи під час рекрутського набору на військову службу. Таким чином, будь-які контакти з державою уникалися за всяку ціну. З цієї точки зору, селянин-мадяр так само боявся мадярського жандарма і міг бути так само скривджений останнім, як і селянин-русин. Іншими словами, не існувало «правильної» етнічної ідентичності, що могла захистити від свавілля держави. Таким чином, оскільки загалом більшість мешканців Карпатської Русі незалежно від національного походження та віросповідання, були повні страху та ненависті до держави, для влади у їх періодичних кампаніях інспірованого міжгрупового насилля було важко до неможливого настановити одну групу проти іншої.

Висновки

Підсумовуючи, хотілось би наголосити на важливості вивчення Карпатської Русі у контексті теми прикордоння. Якщо така велика кількість істориків та суспільствознавців доводили, що східно-центральна, східна та південно-східна частини Європи складаються з прикордонних територій, які характеризуються міжетнічним, міжконфесійним та соціальним насиллям; то як в такому випадку Карпатська Русь могла являти такий собі унікум? Ми скептично ставимося до тверджень про унікальність будь-якого явища, особливо у присутності науковців, які завжди готові виступи з контраргументами. Якщо не унікальність, то безумовно певна винятковість Карпатської Русі очевидна. Для розуміння норми необхідно відстеження та пояснення винятків. Якщо нормою міжетнічних стосунків вважали насилля, то Карпатська Русь може бути прикладом, який цьому суперечить, і з яким інші випадки можуть бути порівняні та протиставлені.

ПРИМІТКИ

1 Конференція відбулася у травні 2005 року як частина міжнародного наукового проекту: «Прикордонні території: етнічність, ідентичність та насилля в «уламкових» зонах імперій від 1848 р. до нині» («Borderlands: Ethnicity, Identity, and Violence in the Shatter-Zone of Empires since 1848»), організованій Ватсонівським інститутом міжнародних досліджень при Браунському університеті (м. Провіденс, штат Род-Айленд, США) .

2 Визначений науковцями географічний центр Європи знаходиться поблизу села Ділове (колишні Требушани) на крайньому південному сході Карпатської Русі, нині Закарпатська область України. Тут у 1875 р. угорським урядом було споруджено пам'ятний знак; століттям пізніше, у 1975 р., вже урядом радянської України встановлено ще один. Обидва збереглись до наших днів.

3 Загальновідома нині концепція уявлених спільнот Бенедикта Андерсона у її відношенні до русинського відродження після 1989 р. іронічно та проникливо дискутується британським та німецьким фахівцями з проблем центральної Європи: Timothy Garton Ash, «Long Live Ruthenia!», *The New York Review of Books,* 22. 04. 1999, reprinted in his *History of the Present: Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s* (London, 1999), pp. 376-382; та Stefan Troebst, «Russinen, Lemken, Huzulen und andere: zwischen regionaler Identitätssuche und EU-Ost-Erweiterung», *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 16.01. 2001, S. 9, передрук в його ж *Kulturstudien Ostmitteleuropas: Aufsätze und Essays* (Frankfurt am Main, 2006), S. 361-366.

4 Список усіх 1100 поселень (та їх різномовних назв) вміщено в: Paul Robert Magocsi, *Our People: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America,* 4-е переробл. вид. (Wauconda, Ill., 2005), pp. 110-206. Їх карта: Paul Robert Magocsi, *Росселеня карпатьскых русинів на зачатку XX столітя з далшыма данныма з 1881-го і 1806-го року,* 2-е переробл. вид. (Ocala, Flo., 1998).

5 Дані концепції були розвинуті італійським славістом Ріккардо Піккіо (Riccardo Picchio), «Guidelines for a Comparative Study of the Question among the Slavs», in Riccardo Picchio and Harvey Goldblatt, eds., *Aspects of the Slavic Language Question*, Vol. I (New Haven, Conn., 1984), p. 1-42.

6 До ранніх спроб опису різниці у традиційному харчуванні та соціальній психології карпаторусинів належить: Sándor Bonkáló, *A Rutének*

(Ruszinok) (Budapest, 1940), С. 70-101 – переклад анлійською мовою: Alexander Bonkáló, *The Rusyns* (New York, 1990), pp. 57-84.

7 Концептуальна схема була вперше окреслена Павлом Робертом Маґочі в роботі: «The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework», *Canadian Review of Studies in Nationalism,* XVI, 1-2 (Charlottetown, P. E. I., 1989), pp. 45-62, і детально розвинута у його ж *Історії України* (Київ, 2007), С. 306-350, 342-357, 374-391

8 Можливо даний приклад може бути сприйнятий як надто екзотичний, проте існує багата література з приводу феномену «Бруклін Доджерз» в американській культурі XX ст. Класичною працею на цю тему вважається Roger Kahn, *The Boys of Summer* (New York, 1971). Серед інших робіт, що всебічно відтворюють психологію «доджерзманії», слід назвати наступні: Peter Golenbock, *Bums: an Oral History of the Brooklyn Dodgers* (New York, 1984); та Harvey Frommer, *New York City Baseball: The Last Golden Age, 1947–1957* (New York, 1985).

9 Деталі з теми першого національного відродження можна знайти в роботах: Ivan Žeguc, *Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914* (Wiesbaden, 1965); та Павло Роберт Маґочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь 1848–1948* (Ужгород, 1994), С. 31-50.

10 Цей погляд може бути найкраще підсумований в словах іншого російського політеміґранта: «Я пам'ятаю хвилювання, коли кількома роками перед [Першою] світовою війною я дізнався, що «русскіє» живуть в Карпатах! . . . Від тієї хвилини я відчував величезне бажання потрапити до ... Підкарпатської Русі, дізнатися більше про цю землю, побачити її людей і почути російські пісні, які співається на карпаторуській землі», див.: Константинъ П. Бельгорскій, «Край Русскій – край невѣдомый: впечатлѣнія изъ Подкарпатской Руси», *Старое и новое,* № 3 (Таллінн, 1932), С. 177.

11 Деталі цих суперечностей див. в Маґочій, *Формування національної самосвідомості...,* С. 65-116.

12 *Traité entre les Principales Puissances Alliées et Associées et la Tchécoslovaquie* (Paris, 1919), pp. 26-27.

13 Деталі еволюції чехословацької політики див. в Маґочій, *Формування національної самосвідомості...,* С. 118-141.

14 Чехословацьке правління мало тимчасовий успіх у створенні сенсу карпаторусинської окремішності. Частина цього процесу пов'язана з етнонімом групи. Термін «русин» вживався східними слов'янами Галичини та Буковини щонайменш до 1918 р. Після того більшість галицьких та буковинських східних слов'ян прийняли назву «українець», стверджуючи, що остання є сучасним еквівалентом давнішого етноніму «русин». Русинофіли Карпатської Русі як в часи чехословацького правління, так і пізніше, за угорського режиму, вживали термін «русини» (чи «карпаторусини», «підкарпатські русини», «угро-русини») у значенні окремої (четвертої) східнослов'янської національності. Популяризації національної специфіки карпаторусинів сприяла також поява кількох синтетичних нарисів, які пропагували точку зору про окремішність історичної, літературної та мистецької традиції цього народу. Серед праць на цю тему слід назвати наступні: Ириней М. Кондратович, *Исторія Подкарпатскоѣ Руси для народа* (Ужгород, 1924; 3-тє вид., 1930); Евгеній Недзѣльскій, *Очеркъ карпаторусской литературы* (Ужгород, 1932); [Степан Добош], *Исторія подкарпаторуської литературы* (Ужгород, 1942); А. Изворин [Евгеній Недзѣльскій], «Сучаснѣ руськѣ художники», *Зоря/Hajnal,* II, 3-4 (Ужгород, 1942), С. 387-418 та III, 1-4 (1943), С. 258-287.

15 Anthony Beskid and Dimitry Sobin, *The Origin of the Lems, Slavs of Danubian Provenance: Memorandum to the Peace Conference Concerning Their National Claims* (Prešov, 1919).

16 Деталі з маловідомої історії Лемківської республіки див.: Bogdan Horbal, *Działność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie, 1918–1921* (Wrocław, 1997); Paul Robert Magocsi, «The Lemko Rusyn Republic, 1918–1920 and Political Thought in Western Rus'-Ukraine», в його ж, *Of the Making of Nationanlities There is No End,* Vol. I (New York, 1999), pp. 303-315.

17 Деталі з польської політики стосовно Лемківщини у міжвоєнні роки див.: Jarosław Moklak, *Łemkowszczyźna w drugiej rzeczypospolitej: zagadnienia polityczne i wyznaniowe* (Kraków, 1997).

18 Нова юрисдикція була відома як Апостольська адміністрація Лемківщини. Причиною її появи стали побоювання Ватикану через масове навернення лемків до православ'я, що частково було реакцією русинів-лемків на українську орієнтацію Перемиської греко-католицької єпархії, церковна влада якої поширювалася на Лемківщину. Папський престол сподівався, що власна церковна юрисдикція, очолена прелатом-русинофілом

(чи русофілом), дасть лемкам усвідомлення належності до «руської», а не української церковної структури.

19 Нацисти дозволили створити Український національний комітет в Кракові, який організував на Лемківщині сітку україномовних шкіл, у яких значний відсоток вчителів були українські націоналісти-втікачі зі Східної Галичини, що у вересні 1939 р. опинилася під владою Радянського Союзу.

20 Деталі з цього предмету див: Pavel Maču, «National Assimilation: The Case of the Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia», in Magocsi, *Of the Making of Nationalities There is No End,* Vol. I, pp. 242-289.

21 Офіційна українська позиція була сформульована в *Report Submitted by the Ukraine to the Council of Europe Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities,* November 2, 1999, особл. the Appendix, «Ethnic groups of the Nationalities of Ukraine», pp. 137-140.

22 *Statistický lexicon obcí v Zemi podkarpatoruské* (Praha, 1937), p. xv.

23 Винятковий приклад «етнічно» мотивованого насильства в середовищі самих каарпаторусинів стався у 1930 р., коли місцевий учень Ужгородської вчительської семінарії Федір Тацинець, який дотримувався української орієнтації, здійснив замах на життя греко-католицького священика і загальновизнаного патріарха русофільської орієнтації Євменія Сабова. Спроба вбивства не вдалася і учня було затримано правоохоронними органами. Особою, що спонукала Ф. Тацинця піти на цей вчинок, була викладачка Ужгородської вчительської семінарії Стефанія Новаківська, радикальна галицько-українська націоналістка, що очолювала новозасновану Підкарпатську філію Української військової організації, центр якої знаходився у сусідній Галичині, яка в той час перебувала під польським правлінням. Ф. Тацинець та С. Новаківська були арештовані і засуджені до кількох років ув'язнення. Незважаючи на те, що місцеві лідери українофілів не схвалили даний акт, він переконливо свідчить про засоби, до яких вдавалися українські політичні емігранти з Галичини для досягнення своїх цілей. Деталі «справи Тацинця» див. Микола М. Веґеш, ред., *Вони боронили Карпатську Україну* (Ужгород, 2002), С. 522-527.

24 Найгорезвісніший з цих таборів знаходився в Талергофі – селі в Австрійській Штирії, на місці якого нині знаходиться аеропорт міста Ґрац.

25 Слід зазначити, що карпаторусини не були в захопленні від ставлення до себе з боку радянських «російських» бюрократів та урядовців у перші роки після анексії 1945 р., чи від переконання галицьких українців, які вважали – і все ще вважають – Закарпаття «своєю» землею, як і Галичину чи іншу частину України. Між тим, карпаторусини, які вивчали російську та українську мову та культуру і які ідентифікували себе в минулому чи сьогоденні росіянами чи українцями, не відчувають інстинктивної ворожнечі до мешканців краю – предствників цих етнічних груп.

СТАТТЯ ДРУГА

ЧЕТВЕРТА РУСЬ: НОВА РЕАЛЬНІСТЬ В НОВІЙ ЄВРОПІ

У травні 2006 р. у Перемишлі (Польща) відбулася наукова конференція під назвою «Чи існує четверта Русь?». Роздумуючи над програмою конференції, розумієш, що дана назва є нічим іншим як завуальованим запитанням: «Чи карпаторусини – окремий народ?»

Для тих з нас, хто давно ставився зі скепсисом до радянської «науки» пропагандистського зразка щодо карпатських русинів, дане запитання могло мати певний сенс у часи апогею «холодної війни» у 1970-х роках. Така постановка питання була цілком слушною одразу по Революції 1989 р., коли глибокі політичні зміни у центральній та східній Європі принесли відродження колись незалежних держав та повернення на карту цього континенту, здавалось би забутих навіки бездержавних народів, у тому числі і карпаторусинів.

Але ми нині не в 1970-х, а в другому десятилітті XXI ст. Русини де-юре і де-факто визнані як окремий народ в Польщі, Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, Чехії та в Закарпатській області України, тобто в усіх державах, де вони мешкають.[1] Національність «русин» була включена до офіційних документів при переписах населення в усіх цих країнах.[2] Україна також подає дані про кількість осіб, що зголосилися русинами, в інформаційних звітах перепису населення, який відбувся у цій країні у 2001 р.[3]

І навіть науковий світ усвідомив цю нову реальність. Лише протягом останнього десятиліття ми стали свідками появи численних публікацій про русинів як окремий народ та про його культуру. Серед

них слід згадати п'ять томів видання, яке по праву може бути назване національною бібліографією карпаторусинів і містить понад 4000 анотованих гасел, присвячених в основному науковій літературі про карпаторусинів, що побачила світ лише протягом періоду від 1975 до 2009 років; два видання енциклопедії, з більш ніж 1100 гаслами на теми історії та культури русинів цілого світу; окремий том присвячений русинській мові як одній з чотирнадцяти сучасних слов'янських мов, що був замовлений Міжнародною комісією зі слов'янських мов, у Польщі.[4]

Таким чином, виглядає зайвим розмірковувати щодо існування четвертої Русі, оскільки карпаторусини існують. Дисципліна карпаторусиністики, однак, має проблеми та невирішені питання, які вимагають дискусій. У даному разі ми обмежили б наші подальші зауваження концептуальними та термінологічними питаннями.

Як це не дивно звучатиме, досі не існує одностайності у назві територій, де мешкають карпаторусини. Існує плутанина в значеннях термінів «Підкарпатська Русь», «Закарпаття» та «Карпатська Україна», які для деяких авторів означають лише певну частину Карпатської Русі, для інших же – усі землі, населені русинами, на південних схилах Карпат. Менш проблематичними є терміни «Лемковина» чи «Лемківщина», що загалом стосуються населених русинами земель теперішньої південно-східної Польщі (хоча все ще точаться дебати про східний кордон Лемківщини); та «Пряшівщина», який означає населені русинами землі в нинішній північно-східній Словаччині. А як бути з частиною Карпатської Русі на південь від річки Тиси в сьогоднішній Румунії? Ми би пропонували називати цей край регіоном Марамуреш, використовуючи румунську форму назви, аби відрізнити її від історичного Мараморошського комітату, більша частина якого розташовувалася якраз на північ від Тиси.

На жаль, автори, що пишуть на теми, пов'язані з карпаторусинами, незалежно, чи дотримуються вони русинської орієнтації, чи іншої, мають тенденцію забувати один важливий і, здавалось би, очевидний принцип. А саме: про існування різниці між народом та державою. Народ може мешкати в кордонах однієї держави чи кількох держав. Ми завжди повинні пам'ятати, що держави приходять і зникають, а народи лишаються. І, звичайно, карпаторусини аж ніяк не винні, що

їхня батьківщина Карпатська Русь – «Країна карпаторусинів» в якийсь час перебувала в кордонах однієї держави, а в в інші часи була поділена між кількома державами.[5] Карпатська Русь визначається численно переважаючим народом, чи національністю, що мешкає на своїй території, а не державами, що в різні часи цією територією правили.

Я хотів би нагадати про поширене твердження, чи міф, що останнім часом засіло в головах багатьох карпаторусинів, про те, що Підкарпатська Русь (сьогоднішня Закарпатська область України) є прабатьківщиною усіх карпаторусинів і що карпаторусини Польщі (лемки), Словаччини (пряшівські русини), а також карпаторусини інших держав повинні цей «факт» визнавати і віддавати йому шану. Ця точка зору не має ані історичного, ані демографічного підґрунтя. Наприклад, русини, що мешкали на південь від Карпат не були поділені жодним міжнародним кордоном аж до 1939 року. Більше того, найраніший і найважливіший етап національного відродження відбувався в основному на Пряшівщині, а не в Закарпатській області (Підкарпатській Русі), а ключові особи, пов'язані з ним (Олександр Духнович та Адольф Добрянський), діяли переважно на Пряшівщині. Ще більш переконливими є демографічні дані: у 1910 р., коли політичні маніпуляції стосовно даних переписів населення були відносно обмеженими, нараховувалося 1102 села, в яких щонайменш 50% населення були етнічними русинами. Із цих сіл менше половини (46%) знаходилися на території Підкарпатської Русі, у той час як майже така ж кількість (44%) була на Лемківщині та Пряшівщині.[6] Таким чином, як і чому ми повинні говорити про Лемківщину і Пряшівщину як такий собі «додаток» до «історичної прабатьківщини» – Підкарпатської Русі?

Науковцям та іншим авторам, що цікавляться карпаторусиністикою, не лише потрібно тримати в полі зору факт різниці між державами і народами, їм не слід дозволяти собі ставити на порядок денний своїх досліджень та задавати концептуальне тлумачення, виходячи із сьогоднішніх політичних кордонів. Єдиною батьківщиною для карпаторусинів є Карпатська Русь – територія, що простягається схилами Карпат приблизно від ріки Попрад на заході до верхньої течії Тиси на сході. На сьогодні вона поділена між чотирма державами – Польщею, Словаччиною, Україною та Румунією – або, можливо, краще сказати, що від року 2007 вона поділена лише між двома політичними структурами – Європейським Союзом та Україною.

Як і кожне територіальне утворення, Карпатська Русь складається з кількох регіонів, які більш-менш точно збігаються з державними кордонами. Цих регіонів є чотири: 1) Лемківщина, або Лемківська Русь (в Польщі), 2) Пряшівщина, або Пряшівська Русь (у Словаччині), 3) Закарпаття, або Підкарпатська Русь (в Україні) та 4) Марамуреш (в Румунії).

Один із цих регіонів, а саме Підкарпатська Русь, мав статус автономної території у певні періоди XX ст., хоча ступінь самоврядування був вкрай обмеженим і, звичайно, аж ніяк не може прирівнюватися до суверенності чи державності, як бажають переконати нас деякі автори.[7] Інший регіон, Лемківська Русь, проголосив себе республікою, яка функціонувала протягом кількох місяців по Першій світовій війні, проте її незалежність прийшла до кінця, коли власті у Варшаві вирішили остаточно інтегрувати до свого складу цю частину відновленої по Першій світовій війні Польщі.[8] Пізніше існувала оспівана «республіка одного дня» Карпатська Україна (березень, 1939), а згодом – Закарпатська Україна. Остання функціонувала близько семи місяців у 1944–1945 рр., проголосивши від самого початку свій намір приєднатися до радянської України і, таким чином, ніяк не може вважатися утворенням, що має самостійний державний розвиток чи то в рельності, чи то як мету.[9]

Звичайно, Карпатська Русь як єдине ціле ніколи не мала жодного прикладу незалежної державності. Проте цей факт не робить цей регіон менш реальним. Зрештою, Фризія, Фландрія, Каталонія чи Ломбардія також не функціонували як незалежні держави у новий час, якщо взагалі існували, але немає ніякого сумніву у їх існуванні. Подібно до Фризії, Валлонії і десятків інших бездержавних регіонів Європи, Карпатська Русь населена народом, який має окремий історичний, мовний, літературний, музичний та мистецький спадок, що є і продовжує бути об'єктом надзвичайно прискіпливого вивчення та висвітлення у науковій та популярній літературі. Не є новими також концепції «Карпатської Русі» та «карпатських русинів». Як географічна концепція Карпатська Русь вживалася на поч. XX ст. істориком Миколою Бескидом і являє собою термін, вживаний карпаторусинськими діячами, що ставили політичні вимоги до Паризької мирної конференції у 1919 р.[10] Стосовно відповідного етноніму для народу, ми не повинні забувати, що відомий народний просвітитель XIX ст.

Михайло Лучкай назвав свою визначну шеститомну працю «Історією карпатських русинів».[11]

Перейдімо тепер від назв чи термінів до змісту. Іншими словами, який критерій ми повинні застосовувати для обґрунтування нашої концепції Карпатської Русі, які риси відрізняють карпаторусинів як народ від його сусідів?

Карпатською Руссю названо територію та населені пункти, розташовані на ній (у більшості випадків – села), п'ятдесят чи більше відсотків мешканців якої на початок XX ст. становили карпаторусини. Критерії визначення національності мешканців цих населених пунктів було базовано на принципові самоідентифікації. Тобто особи, які під час переписів населення, проведених Австро-Угорською імперією та її наступниками – Польщею та Чехословаччиною – у перші десятиліття минулого століття (а саме у роках: 1900, 1910, 1920), відповіли на запитання про рідну мову чи національність: «rutén», «руська» чи «русинська», визначаються нами як карпатські русини.[12]

Аби уникнути звинувачень у тавтології на кшталт: «Карпатська Русь є місцем проживання русинів і, таким чином, русини існують, бо місце їх проживання називається Карпатська Русь», нам здається доцільним проаналізувати припущення, що карпатські русини є окремим народом. Коли в XIX ст. етнографи та лінгвісти почали приділяти увагу вивченню Карпатської Русі, це закономірно викликало дебати про відношення мешканців даної території до сусідніх народів. Не складало особливих труднощів провести чітку межу між, з одного боку, карпаторусинами як представниками східного слов'янства та західнослов'янськими етносами – словаками та поляками, з іншого боку; мадярами, етносом угро-фінської родини на півдні; румунами, нацією романської мовної групи, на південному сході. Більшу проблему становило визначення відмінностей між карпаторусинами та іншими східними слов'янами, що проживали на північ та схід від Карпат у межах належних до австрійської частини Габсбурзької імперії провінцій Галичини (на схід від р. Сян) та Буковини. Східні слов'яни цих двох земель також називали себе русинами, але протягом перших десятиліть XX ст. більша їх частина почала ідентифікувати себе як українців. Нині фактично усі східні слов'яни Східної Галичини та Північної Буковини вважають свою національність та мову

українською. Лише на Карпатській Русі термін «русин» (варіант – «руснак» чи «лемко-русин») все ще вживається як етнонім значною кількістю східних слов'ян, певний відсоток яких вважають себе окремим народом.[13]

Проблема співставлення карпаторусинів з іншими східними слов'янами відображає методи класифікації мешканців Карпатської Русі науковцями. Більшість публікацій XX ст. відносить до східних слов'ян етнографічні групи, що населяють північний та південний схили Карпатських гір, а саме: лемків, бойків та гуцулів. Ця тріада повторюється без значних змін, майже як аксіома, у величезній кількості наукової та науково-популярної літератури. Але чи є повторюваність цієї «аксіоми» науковцями, навіть політично незаангажованими, дійсним чи, принаймні, достовірним доказом правильності цієї класифікації?

Відомо, що перші серйозні наукові дослідження русинів, що розпочалися у 2-й половині XIX ст., називають чотири групи, що відрізняються одна від одної за ознаками діалектного мовлення, матеріальної культури та культурних цінностей. Ці групи включають у напрямку із заходу на схід лемків, крайняків, долинян та верховинців. Повчальним є факт, що ці терміни не вживалися представниками цих етнографічних груп як самоідентифікатори, а були дані їм мешканцями сусідніх територій. Східнослов'янське населення Карпатської Русі традиційно ідентифікувало себе як русинів, руснаків або просто «людей руської віри». У перші десятиліття XX ст. місцеві лідери національного руху здійснили спробу переконати руснаків, що жили на північних схилах Карпат і на захід від р. Ослава, що їм слід називати себе лемками, і цей етнонім по кількох десятиліттях став самоназвою.[14]

Певна комбінація чотирьох вищевказаних етнографічних груп – лемки, крайняки, долиняни та верховинці – приймалася науковцями різних політичних та національних переконань, включаючи австрійського дослідника Германа І. Бідермана,[15] росіянина Григорія Де-Воллана,[16] галицького україноfіла Василя Лукича,[17] буковинського русофіла Григорія Купчанко[18] та підкарпатського русинофіла Юрія Жатковича.[19] Усі вищезгадані автори погоджуються, що найзначнішою з погляду чисельності та географічного ареалу проживання групою були на той час долиняни, далі йдуть крайняки (тобто руснаки теперішньої Східної Словаччини) та лемки. У той же час підкреслюється відносно

незначна кількість та периферійне розташування (вздовж кордонів Карпатської Русі) верховинців. У літературі, що з'явилася перед Першою світовою війною лише один автор, а саме угорський вчений русинського походження Антоній Годинка, розглядає певну частину гуцулів як представників руського народу Підкарпаття.[20]

Незважаючи на висновки своїх попередників, українські науковці першої половини XX ст. прийняли іншу класифікаційну схему. Вони поділили Карпатську Русь із заходу на схід на три етнографічні та лінгвістичні регіони – Лемківщину, Бойківщину та Гуцульщину, – кожен з яких включає територію як на північ, так і на південь від Карпатських гір. Ця тричастинна класифікація «доводила», що східні слов'яни південних схилів Карпат етнічно тотожні з мешканцями північних схилів. Іншими словами, вони вважали всіх мешканців Карпатського регіону українцями. Найвпливовішим науковцем, що розробляв тричастинну схему, був галицько-український мовознавець Іван Панькевич. Ця концепція була прийнята на озброєння етнографами, зокрема Юрієм Гошком, істориками дерев'яної церковної архітектури; вона ж домінує в українській та частково неукраїнській енциклопедичній літературі.[21]

Подальші дослідження (у тому числі здійснені мовознавцем русофільської орієнтації Ґеоргієм Ґеровським, його українським колегою Іваном Зілинським та закарпатським українським етнографом Михайлом Тиводаром) доводять, що тричастинна класифікація на лемків, бойків та гуцулів не підтверджується ні лінгвістичними, ні етнографічними даними.[22] З цієї причини, ми вважаємо більш доцільним орієнтуватися на давнішу схему, запропоновану вперше наприкінці XIX ст. і згодом продовжену кількома науковцями.[23] Згідно з нею карпаторусини діляться на дві основні групи – східну та західну, кордон між якими пролягає більш чи менш чітко по річках Ослава та Лаборець.

Західну групу становлять лемки на північних схилах Карпат (сучасна південно-східна Польща) та руснаки на південних схилах (північно-східна Словаччина). До кінця Другої світової війни лемки населяли 179 сіл, а руснаки – 283 села, що складало разом 44% усіх сіл Карпатської Русі. Незважаючи на проживання по різні боки гір, лемки та руснаки протягом століть підтримували тісні контакти, що дозволило їм зберегти багато спільних мовних та етнографічних

особливостей. Цим контактам сприяв факт, що Карпати є найнижчими саме в районі між р. Попрад та ріками Ослава та Лаборець, якраз в районі сучасного польсько-словацького кордону. Особливо слід наголосити, що лемки щорічно відходили на південь на землеробські роботи на Угорську рівнину, а також по кілька разів на рік – для участі в прощах та релігійних святах у населеній русинами північно-східній Словаччині. Результатом такого спілкування були шлюби між лемками та руснаками та різного роду взаємні контакти між цими двома підгрупами західної групи карпаторусинів. [24]

Східна група східнослов'янського населення південних схилів Карпат включає долинян та верховинців. Долиняни населяють 401 село, що становить 38% від усіх сіл Карпатської Русі. Територіально зона проживання долинян охоплює більшу частину території Закарпатської області України (історичної Підкарпатської Руси) від р. Шопурка на сході до кордону зі Словаччиною на заході, і навіть за ним, повністю охоплюючи південні схили хребта Вігорлат. Долиняни вважаються найдавнішим східнослов'янським населенням території Карпатської Русі, чиї предки поступово переселялися з Полісся та Поділля приблизно протягом XI–XII ст. Це зумовило той факт, що саме долиняни зберегли найбільше архаїчних та лише їм властивих рис у мовленні. Протягом століть ця етнографічна група була ізольована від решти східних слов'ян на півночі (Галичина) та на сході (Буковина). З іншого боку, матеріальна та духовна культура долинян тривалий час перебувала під впливом мадярів, з якими вони ділили спільну етнографічну територію, що було зумовлено географічною доступністю контактів між підніжжям Карпат та Дунайською низовиною.[25]

Як периферійну групу слід назвати верховинців, що населяли лише 69 сіл вздовж найвищих схилів Карпат у північно-західній та північно-центральній частині Закарпатської області. Верховинці мають багато спільних рис з бойками, що проживають на північному (галицькому) схилі гір, але високі гірські хребти та мала кількість зручних перевалів зумовила обмеженість контактів між ними. Таким чином, географічні фактори відігравали істотну роль у взаєминах між мешканцями цієї частини Карпатського регіону. На відміну від західної зони, де лемки і руснаки традиційно підтримували тісні контакти, галицькі бойки не просувалися на південь, а географічні та транспортні шляхи пов'язували їх з рештою Галичини на півночі та сході.

Нарешті, існує питання гуцулів, які мешкали на схід від р. Шопурка в долинах верхньої течії р. Тиса та вздовж її притоків (річки Чорна Тиса, Біла Тиса та Рускова). Вони населяють 24 села, що ледве становить 2% усіх сіл Карпатської Русі. Гуцули складають найновішу щодо хронології групу в даному регіоні, заснування більшості їхніх сіл датовано XVII та XVIII ст. Ця етнографічна група традиційно вживала етнонім «гуцул» на означення різниці між нею та сусідньою групою долинян (руснаків) – мешканців низин, а також традиційно підтримувала тісні контакти з іншими гуцулами – на північ від гірських хребтів (в Галичині) і на схід (в Буковині). Все ще не існує консенсусу щодо гуцулів – щонайменш ті з них, що мешкають на південних схилах, можуть вважатися етнографічною групою карпаторусинів.

Незважаючи на незначну кількість та периферійне розташування верховинців та гуцулів (загальна кількість населених пунктів цих двох груп становила лише 8% усіх сіл Карпатської Русі), ці етнографічні групи привертали найбільшу увагу науковців. Однією з причин цього, можливо, була географічна ізольованість цих груп, що, на думку деяких науковців, було причиною того, що представники їх репрезентували найчистіший чи найменш спотворений варіант ранніх форм культури.[26] До того ж долиняни, чия культура являла собою певний сплав (бриколаж) зі своїми угорськими сусідами, вважаються менш цікавими для науковців, незважаючи на той факт, що саме вони становлять кількісно найбільшу частину карпаторусинів.[27] Наголос, який робиться на географічно периферійних групах (верховинцях та гуцулах), чиї етнографічні та лінгвістичні риси демонструють подібність до мешканців півночі Карпатських гір, має на меті провадження тези про нібито належність усіх східних слов'ян Карпатської Русі лінгвістично та культурно до українського етносу. Більш систематичне вивчення долинян та лемків (руснаків) доводить помилковість тези про те, що периферія явища може репрезентувати ціле явище.

Зважаючи на загальновідомий характер твердження про спільні риси між верховинцями та гуцулами, що проживали на південь від Карпат, із мешканцями північних схилів гір, що саме підтверджує правомірність їхнього включення до меж Карпатської Русі? У даному випадку ми маємо справу з географією та історією як із взаємодетермінуючими факторами.[28]

Від часу заснування перших держав у центральній та східній Європі вершини Карпатських гір стали кордоном, що розділив мешканців північного та південного їх схилів. Таким чином, вершини Карпат збігаються з лінією поділу між різними геополітичними зонами. Південні схили гір є частиною басейну Дунаю. Усі річки, транспортні артерії та центри торгівлі розташовані у напрямку на південь. Близько тисячі років домінуючою державною структурою у басейні Дунаю було багатонаціональне Угорське королівство, інтегральною частиною якого була територія карпаторусинів. І навіть якщо могли бути певні подібності у мові та релігії серед східнослов'янського населення по обидва боки Карпат, ті його представники, що мешкали на південь, являли собою частину цілком відмінної геополітичної системи аж до 1945 року.

В межах цієї геополітичної системи мешканці Карпатської Русі створили спільну політичну культуру та розуміння історичної традиції, що було посилено розвитком ідей та наступних вимог політичної автономії. Ціле століття, від 1849 до 1944 р., під час глибокої політичної кризи в центральній Європі карпаторусини вимагали автономії, і ті з них, що проживали на південь від Карпат, інколи отримували її в певній мірі. Русини-лемки, що мешкали на північ від Карпат, також сподівалися на приєднання до побратимів на півдні. Підтвердженням цьому є факт, що русини-лемки були серед перших, хто створив карти (які, до речі, були представлені Паризькій мирній конференції та іншим міжнародним структурами), що окреслювали кордони Карпатської Русі від р. Попрад до р. Тиса.

Таким чином, геополітичний, історичний та етнографічний критерії, не кажучи вже про самоідентифікацію, є найважливішими характеристиками у визначенні Карпатської Русі як території та русинів як чисельно домінуючого (але далеко не єдиного!) народу в межах її кордонів.

Як висновок, дозвольте повторити кілька принципів для тих з нас, хто вивчає центральну та східну Європу взагалі та працює в галузі карпаторусиністики зокрема. Об'єктом вивчення нашої дисципліни є історична земля Карпатська Русь – територія, чиї мешканці, принаймні до 1920 р., були у своїй більшості карпаторусинами. Наукові проекти

можуть стосуватися Карпатської Русі в цілому чи одного або більше регіонів, що входять до її складу.

Автори, які вирішили зосередитися на вивченні одного з цих регіонів – Підкарпатської Русі, Пряшівської Русі, Лемківської Русі чи Марамуреша – не повинні, однак, забувати про те, що вони досліджують регіональні аспекти єдиного цілого. Щодо відповідного етноніму для народу, який є основним об'єктом нашого вивчення, то слід вживати термін «карпаторусини». Пишучи про мешканців специфічних частин Карпатської Русі ми можемо вживати відповідні терміни, як наприклад «лемки» (чи, точніше, «русини-лемки»), «руснаки» (на означення русинів нинішньої Словаччини) та «підкарпатські русини» для русинів України – але, звичайно, не етнічно безбарвний термін «закарпатці».[29] Якщо ж предметом нашого вивчення є іммігранти та їх нащадки в Сербії та Хорватії, то буде доречним вживати терміни «воєводинські руснаки», «бачванські руснаки» чи «сримські руснаки»; а у випадку Північної Америки – «американські русини» та «канадські руснаки». Нарешті, беручи до уваги факт того, що англійська мова стала важливим інструментом міжнародного спілкування, було б важливо зазначити, що терміни для описання народу, що ми вивчаємо, повинні бути такими: для народу – «Carpatho-Rusyn» чи просто «Rusyn» (а не «Ruthenian»[30]), а для його історичної батьківщини – «Carpathian Rus'»).

На початок XXI ст. карпаторусинські дослідження розвинулися в серйозну наукову дисципліну з широкою мережею науковців по всьому світу, що задіяні в карпаторусиністику безпосередньо чи опосередковано.[31] Щонайменш, науковцям цієї дисципліни слід дотримуватися в своїх публікаціях певного ступеня термінологічної та концептуальної послідовності.

ПРИМІТКИ

1 У Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії та Чеській Республіці русини вважаються національністю. У Польщі вони належать (поряд з ромациганами і татарами) до етнічних груп, хоча закони польської держави

не вбачають суттєвої різниці між становищем національності та етнічної групи.

2 Дані переписів населення, що проводилися у 2001 і 2002 рр., дають наступні результати стосовно кількості осіб, які зголосилися русинами: у Словаччині – 24 000, у Сербії – 16 000, в Україні – 10 000, у Польщі – 5900, у Хорватії – 2300, в Угорщині – 1100, у Румінії –200. Усі ці переписи населення, окрім одного, що проводився в Україні, містили також питання про рідну мову. Цифри стосовно русинської мови як рідної були майже тотожні даним про національність в усіх країнах, крім Словаччини, де бл. 55 тис. осіб назвало русинську мову рідною.

3 На сьогодні це загальне твердження не в усьому відповідає дійсності. 7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада прийняла абсолютною більшістю голосів (71 – «за», 1 – «проти», 2 – «утрималися») резолюцію, що визнавала русинів окремою національністю в Закарпатській області і вимагала, щоб національність «русин» було включено до офіційного списку національностей області. Резолюція також закликала парламент України визнати на рівні усієї держави русинів як окрему національність. Цю вимогу досі не виконано.

4 *Carpatho-Rusyn Studies: An Annotated Bibliography,* упор. Paul Robert Magocsi, Vol. I: *1975–1984* (New York, 1988), Vol. II: *1985–1994* (New York, 1988), Vol. III: *1995–1999* (New York, 2006), Vol. IV: *2000-2004* (New York, 2011); Vol. V: *2005-2009* (New York, 2012); *Encyclopedia of Rusyn History and Culture,* упор. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop (Toronto, 2002 – доповнене і переробл. вид., 2005) – україномовне видання: Павло Роберт Магочій та Іван Поп, уклад., *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів* (Ужгород, 2010); *Русиньскый язык,* ред. Paul Robert Magocsi, в серії: Najnowsze dzieje języków słowiańskich, том XIV (Opole, 2004).

5 До 1772 р. Карпатська Русь була розділена між Польським та Угорським королівствами; у 1772–1918 рр. вона повністю знаходилася в межах габсбурзької монархії або Австро-Угорської імперії (тобто Австрійської Галичини та Угорського королівства); у 1919–1938 рр. вона було поділена між Польщею, Чехословаччиною та Румунією; у 1945–1991 рр. – між Польщею, Чехословаччиною, Радянським Союзом та Румунією; а з 1991–1993 рр. до нинішнього дня – між Польщею, Словаччиною, Україною та Румунією.

6 Перелік усіх карпаторусинських сіл та адміністративних одиниць, в межах яких вони розміщувалися, знаходиться у виданні: Paul Robert Magocsi, *Our People: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America,* 4-те переробл. вид. (Wauconda, Ill., 2006), pp. 110-206. Цифри, наведені тут, представлено на моїй карті «Росселеня карпатьскых русинів на зачатку XX столітя», 2-е переробл. вид. (Toronto, 1998), на яку нанесено усі села, де мешкали русини між роками 1806 та 1920.

7 Цікаво зазначити, що нещодавно історія Підкарпатської Русі Івана Попа *Podkarpatská Rus* побачила світ чеською мовою у Празі в 2005 р. саме у серії, присвяченій історії держав (*Stručná historie států*). Окремою адміністративною одиницею Підкарпатська Русь стала в 1919 р. Тоді їй було обіцяно автономію в межах Чехословаччини, проте реальну політичну автономію не було надано аж до жовтня 1938 р., від цього часу Підкарпатська Русь залишалася частиною Чехословаччини, до ліквідації цієї держави нацистською Німеччиною у березні 1939 р. Той факт, що Підкарпатську Русь не можна вважати державою у цей час, чітко продемонстровано в статті «Автономія», в: Маґочій і Поп, *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів,* С. 2-4.

8 Найґрунтовніше дослідження маловідомих лемківських республік (їх було дві) можна знайти у виданні: Bogdan Horbal, *Działność polityczna Łemków na Łemkowczszyżnie, 1918–1921* (Wrocław, 1997).

9 Приклади тенденційних зусиль знайти зв'язок між цими короткочасними експериментами (окрім лемківських республік) і використати їх для доведення ідеї існування русинської державності можуть бути знайдені в книзі «Од автномної Подкарпатської Руси до суверенної Закарпатської України», укл. Петро Годьмаш та Іван Туряниця (Ужгород, 1996).

10 Ще у 1870-х рр. галицько-руський вчений Яків Головацький використовував термін «Карпатська Русь», вкладаючи в нього значення усіх населених русинами земель Австро-Угорщини, тобто Східної Галичини, Північної Буковини, та Підкарпаття (Угорської Русі).

11 Дану працю було завершено латинською мовою в 1843, проте опубліковано в оригіналі разом з українським перекладом лише в другій половині XX ст. Під назвою *Historia Carpatho-Ruthenorum / Історія карпатських русинів* вона з'явилася друком у кількох томах «Наукового збірника Музею української культури у Свиднику» (Пряшів – Братислава, 1983–1999), а згодом окремим виданням: Михайло Лучкай, *Історія карпатських русинів,* 6 тт. (Ужгород, 1999–2011).

12 Я надаю перевагу статистичним даним австро-угорського періоду (1900 та 1910), оскільки в той час у питальнику перепису населення містилося питання про рідну мову. Натомість після Першої світової війни в Чехословачині містилося лише питання про національність. Це часто призводило до плутаних результатів, оскільки як ми бачимо, в багатьох випадках населені русинами села мали дуже мало русинів при одному переписі (1921) і набагато більше при іншому (1930). Це пояснюється тим, що багато осіб ідетифікували себе за громадянством – «чехословаки».

13 Незважаючи на поширеність терміну «русин» як самоідентифікатора, слід зазначити, що певні представники цього етносу вважають себе належними до окремого східнослов'янського народу, в той час як інші переконані, що цей термін означає лише стару чи регіональну назву українців. Дещо обмежений, але досить повчальний соціологічний аналіз було здійснено Александром Пеліним на матеріалі Закарпатської області України: Александр Пелин, «Динамика межэтнических отношений Закарпатья 1995–1998 гг.» в: *Ученые записки Симферопольского государсвенного университета,* № 11 [50] (Симферополь, 1999), С. 90-96; та Марією Гомішіновою на матеріалі Східної Словаччини: Mária Homišinová, «Nazory na etnickú identificáciu a etnonym rusínskej/ukrajinskej minority na Slovensku», in: Márian Gajdoš et al., *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia* (Prešov, 2001), s. 90-96.

14 Термін «лемки» вперше почав вживатися на означення етнолінгвістичної групи у 1820-х рр., і знадобилося ціле століття, щоб ця назва поширилася серед певної частини карпато-русинів. Ще в першій половині XX ст. поляки ідентифікували усіх українців як русинів («rusini»). Намагаючись підкреслити свою етнічну відмінність від українців Східної Галичини, представники інтелігенції, які проживали на захід від р. Ослава, запропонували вживати термін «лемко» як етнонім. До 1920-х рр. більшість східних слов'ян тої території, яка відома як Лемківщина, відмовилися від назви «русин» («руснак») і прийняли натомість термін «лемко». Докл. див.: Иванъ Теодоровичъ, «Лемковская Русь», *Научно-литературный сборникъ Галицко-русской матицы,* VIII, (Львів, 1934), особливо стор. 11-13; та Богдан Струминський «Назва людей і краю» в: *Лемківщина: земля – люди – історія – культура* (Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто, 1988), С. 11-22.

15 Hermann Ign. Bidermann, *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebeit, ihr Erwerb und ihre Geschichte,* том I (Innsbruck, 1862), pp. 71-100. Г. Бідерман виділяє три групи: верховинці, долишняни (або блахи) та словакі-

зовані русини (slovakirteten Ruthenen). Він не вважав гуцулів частиною «угорських русинів».

16 Г. А. Де-Волланъ, *Угро-русская народная пѣсни* (СПб., 1885) С. 71-100. Г. Де-Воллан розрізняє три основні групи: верховинці, долишняни та група, що об'єднує дві підгрупи: спишаки та крайняни. Останні відносяться до руснаків сучасної південно-східної Словаччини.

17 Василь Лукич, «Угорська Русь» у: *Ватра: літературний сборник* (Стрий, 1887), С.177-183. В. Лукич також не згадує про гуцулів і говорить про три групи: верховинці, долиняни та разом крайняни та спишаки (русини комітату Спиш).

18 Григорій Купчанко, *Угорска Русь и еи русски жители* (Відень, 1897), С. 46-62. Класифікація Г. Купчанко включає три групи: верховинці, долиняни та крайняни-спишаки.

19 Юрій Жаткович, «Замітки етнографічні з Угорської Руси: поділ угорських русинів» у: *Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Шевченка,* Т. II (Львів, 1896), С.1-2. Ю. Жаткович говорить про три групи: верховинці, бляхи (або дички) та долишняки (або намуляки).

20 Antal Hodinka, «Die Ruthenen», *Die österrichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild,* Band V, Abt.2 (Wien, 1900), S. 401-418.

21 Уже в XIX ст. В. Лукич (*див.* посилання 17) використовував лемко-бойко-гуцульську класифікацію, посилаючись на мовні ознаки. Тричастинна схема лягла в основу важливої монографії Івана Панькевича, присвяченої русинським діалектам: *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей* (Прага, 1938), особливо С. 356-398. Пізніше дана класифікація була пристосована для використання в етнографії і продовжує побутувати в україномовній довідковій літературі та розвиватися в працях енциклопедичного характеру, що стосуються кожного окремого регіону, а саме: *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження,* за ред. Юрія Г. Гошко (Київ, 1987); *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження,* за ред. Юрія Г. Гошко (Київ, 1983); *Лемківщина: земля – люди – історія – культура* за ред. Богдана Струминського, у 2-х тт. (Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1988); Юрій Гошко, *Лемківщина* Т. I (Львів, 1999).

22 Лінвіст-русофіл Ґеоргій Ґеровський виділяє вісім основних та шість перехідних діалектів у Карпатській Русі на південь від гірських хребтів (Див. його працю «Jazyk Podkarpatské Rusi», *Československá vlastivěda,*

díl III: *Jazyk* (Praha, 1934), ss. 460-480. Навіть галицько-український лінгвіст Іван Зілинський виділяє чотири діалектні групи (лемківська, бойківська, середньо-закарпатська та гуцульська) у Підкарпатській Русі. Найбільшу діалектну зону, що співпадає з територією сіл, населених долинянами, І. Зілинський описує як середньо-закарпатський діалект, відмінний від бойківських говорів на Верховині та в Галичині. Див. його працю «Карта українських говорів» у: *Праці Українського наукового інституту,* Т. XIV (Варшава, 1933). Класифікація І. Зілинського приймалася за основу наступними українськими лінгвістами, включаючи упорядників авторитетного *Атласу української мови,* Т. II (Київ, 1988), карта IV.

23 Угорський науковець русинського походження Александер Бонкало говорить про чотири етнографічні підгрупи: лемки, долишняне, бойки (котрі також називають себе верховинцями) та гуцули. Див. Sándor Bonkàló, *A Rutének* (Budapest, 1940), pp. 70-90. Прикметно, що навіть після встановлення радянського режиму в регіоні, український радянський вчений Григорій Стельмах відстоював думку, що Закарпаття справді складає окремий етнографічний регіон, оскільки верховинці та долиняни разом складають окремий народ. Див.: Г. Ю. Стельмах, «Етнографічно-фольклорна експедиція 1946 року в Закарпаття», *Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР* (Київ, 1947), С. 300-303.

24 Детальніше про ці тісні зв'язки див.: Roman Reinfuss, «Związki kulturowe po obu storonach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny» у Jerzy Czajkowski. *Łemkowie w historii i kulturze Karpat,* Т. I (Rzeszów, 1992), С. 167-181.

25 Детальніше про культурні та лінгвістичні зв'язки русинів-долинян з мадярами див.: Alexander Bonkalo, «Die ungarländischen Ruthenen», *Ungarische Jahrbucher,* I, 3 (Берлін-Лейпціг, 1921), особл. С. 318-341, а також тритомний лінгвістичний атлас Петра Лизанця, виданий під різними назвами: *Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok* (Ужгород, 1970), *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья* (Будапешт, 1976), *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР* (Ужгород, 1976).

26 Іван Поп у статті «Етнографія» (*Енциклопедія історії та культури карпатських русинів,* С. 214-219) стверджує, що причиною неспадаючого інтересу до гуцулів та верховинців на шкоду кількісно чисельнішим та більш типовим для даного регіону групам є популістська зацікавленість

у патріархальних суспільствах, що нібито зберегли елементи «істинно народної культури».

27 Найсистематичніший опис долинян можна знайти в праці Михайла П. Тиводара «Етнографічне районування українців Закарпаття», *Carpatica-Карпатика,* IV (Ужгород, 1999), особл. С. 32-44, хоча автор вважає долинян разом з гуцулами, бойками та лемками частиною українського етносу.

28 Детальніше про наступні висновки див. нашу статтю: Paul Robert Magocsi, «Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians», *Canadian Slavonic Papers,* XXXIX, 3-4 (Edmonton, 1998), особл. С. 312-318.

29 У радянські часи ті з русинів Закарпаття (Підкарпатської Русі), хто бажав зберегти певний сенс окремішності, могли використовувати лише територіальну назву: «закарпатець», «закарпатка». Таким чином з'явилися – і все ще побутують в усній та друкованій формі – вирази «закарпатський народ», «закарпатські пісні», навіть «закарпатська мова», «говорити по-закарпатськи». Оскільки Закарпатську область поряд з русинами населяють мадяри, роми, словаки, українці та румуни, прикметник «закарпатський» не має сенсу як етнічний термін. Таким чином, не слід плутати «закарпатець» та етнічні категорії і відповідно вживати «русинський народ», «русинські пісні», «русинська мова» і под.

30 Термін «Ruthenian» все ще вживається в публікаціях, присвячених карпаторусинам. Він не є невірним, проте його слід уникати з причини його походження від «Ruthenus» – латинського терміну на означення Русі. В очах багатьох православних русинів він асоціюється лише з уніатською (греко-католицькою) або римо-католицькою церквою.

31 Список більш ніж 100 науковців, чиї публікації підтверджують точку зору про карпаторусинів як окрему національність, міститься на вебсайті Світової академії русинської культури: www.rusyn.org (прямий лінк до списку: http://www.rusyn.org/pdf/WARCListOfScholars.pdf

СТАТТЯ ТРЕТЯ

ТРАДИЦІЯ АВТОНОМІЇ НА КАРПАТСЬКІЙ РУСІ

Актуальність контексту

Коли Радянський Союз почав розвалюватись і згодом таки розпався в 1991 р., численні народи – і так звані титульні нації, і національні меншини – почали вимагати незалежності або бодай самоврядування на територіях, які вважали своїми. Серед цих народів були й карпаторусини, які разом із представниками інших національностей Закарпаття почали вимагати автономії, чи самоврядування для Закарпатської області.

Вимога про надання Закарпаттю автономії привела до регіонального референдуму і була підтримана більшістю виборців (78%) під час референдуму про незалежність самої України 1 грудня 1991 р. Українська влада в особі щойно обраного президента Леоніда Кравчука пообіцяла, що якщо більшість виборців підтримає вимогу автономії, самоврядування буде запроваджено на Закарпатті протягом найближчих кількох місяців, тобто вже на початку 1992 р.

Попри те що до сьогодні український уряд відмовляється запровадити автономію, місцеві карпаторусинські лідери надалі вимагають втілення результатів референдуму про самоврядування. Від грудня 2007 р. вони поновили свої вимоги, цього разу проголосивши суверенну республіку Підкарпатська Русь, статус якої, за їхніми сподіваннями, гарантуватиме Росія. Такі провокаційні політичні вимоги привернули увагу міжнародних медіа, особливо у віртуальному світі інтернету,

викликавши занепокоєність і нарешті певні конкретні дії з боку української влади й служби безпеки. Метою цієї статті є дослідити історію питання автономії чи самоврядування карпаторусинів як на усій території їх проживання, яка носить назву Карпатська Русь, так і на окремих її частинах. Як буде продемонстровано нижче, питання автономії є зовсім не новим, воно постало в далекому 1848 році.

Визначення понять

Перед тим як звернутися до історичних свідчень, буде корисно подати короткі визначення деяких понять, а саме: «автономія», «карпаторусини» та «Карпатська Русь». Поняття «автономія» походить від грецьких слів *autos* (сам) і *nomos* (керування, врядування); звідси й самоврядування. Автономія передбачає, що представницький орган окремої території чи регіону має право видавати закони й укази, правочинні на даному терені. Проте автономний регіон – не суверенний, а перебуває в межах вищої правової та адміністративної системи – чи то королівства, імперії, чи сучасної національної держави. Іншими словами, автономна територія – це не держава в державі, а радше юридично-адміністративна одиниця нижчого порядку. В дійсності існують різні рівні автономії: часом регіони мають право видавати цілу низку самоврядних законів, а часом мають автономію лише в кількох царинах, наприклад в економіці, освіті та культурі.

Термін «карпаторусини» тут позначає східнослов'янське населення історичної території під назвою «Карпатська Русь». Відповідно до сучасних кордонів, ця територія розташована в межах кількох відносно невеликих регіонів чотирьох держав: у південно-східній Польщі (Лемківщина), північно-східній Словаччині (Пряшівщина), західній Україні (Закарпаття) та північно-центральній Румунії (Мараморощина/Марамуреш) (див. карту 1). Обшир цієї території загалом визначається розташуванням поселень (сіл і селищ), в яких принаймні 50% мешканців визнали себе русинами (чи карпаторусинами) в офіційних переписах. Нас не повинно дивувати, що їхня кількість в офіційній статистиці дуже сильно коливалася, адже карпаторусини завжди були бездержавним народом. Це особливо стосується XX ст., коли вони відчули на собі численні форми національної асиміляції, зокрема після Другої світової війни, коли комуністичні власті, що панували у їхній

батьківщині, навіть заборонили саму назву «карпаторусини». Тому поодинокі відносно достовірні дані переписів походять з часу перед Першою світовою війною, зокрема з австро-угорських переписів 1900 і 1910 рр.,[1] на підставі яких ми й визначаємо територіальний обшир Карпатської Русі.[2]

До Першої світової війни Карпатська Русь перебувала у складі Австро-Угорщини, в границях обох складових частин імперії: на північних схилах Карпат русини Лемківщини проживали на території австрійської провінції Галичина, а на південних схилах русини Пряшівщини, Підкарпатської Русі та Мараморощини (Марамуреша) були поділені між кількома північно-східними жупами чи комітатами Угорського королівства.

У пошуках карпаторусинської автономії

Вимоги надати автономію русинам вперше з'явились у 1848 р., коли революція й громадянська війна глибоко вразили Австрійську імперію.[3] Найбільша загроза для імперського панування прийшла зі східної частини імперії – з Угорщини, яка на початку 1849 р. проголосила свою незалежність. У той час політичним провідником карпаторусинів був гірничий інженер Адольф Добрянський, який виступив проти угорської революції, залишаючись вірним імперській родині Габсбургів. Після поразки угорських революціонерів Добрянський очолив делегацію австрійських русинів, що в жовтні 1849 р. підготувала меморандум імператору. В ньому містилися заклики до створення автономного регіону в складі територій, населених не лише карпаторусинами, а усіма русинами Австрійської імперії, тобто у складі східної Галичини й Буковини в Австрії та Підкарпатської Русі в Угорщині. Проте Габсбурги не були готові реформувати свою імперію, тому Добрянський, виказуючи розуміння й лояльність імператору, погодився відмовитись від цього першого меморандуму. За кілька тижнів (19 жовтня) до Відня вирушила нова делегація, цього разу у складі лише карпаторусинів, з новим меморандумом імператору, закликаючи його визнати русинів окремою національністю та створити осібний русинський район на північному сході Угорщини.

Тим часом Габсбурги, придушивши революцію в Угорщині, запровадили у королівстві воєнний стан і пряме правління з Відня.

Також Угорщина була поділена на п'ять військових округів, кожен з яких далі поділявся ще на цивільні округи: так Кошицький військовий округ містив три цивільні округи, і один з них включав найбільше місто Підкарпатської Русі – Ужгород. Відтак у листопаді 1849 р. Добрянський був призначений віце-управителем цього Ужгородського цивільного округу (німецькою: Distrikt Ungvár), де він зміг вжити кілька заходів для поліпшення становища його рідної руської культури. Відомий в народі як «Руський округ», він включав чотири угорські жупи – Унґ, Береґ, Угочу та Мараморош. Попри те що Ужгородський, чи Русинський округ проіснував тільки чотири місяці, саме його існування вселило в свідомість місцевого громадського й культурного проводу ідею про те, що карпаторусини були окремим народом, який заслуговував на автономію[4].

Добрянський надалі обстоював ідею русинської автономії[5], а від 1860-х років ціла низка інших світських і духовних діячів підтримала вимоги про захист культурної спадщини карпаторусинів.[6] Але так званий Компроміс 1867 р., за яким Австрійська монархія перетворилася на Австро-Угорську імперію, звів всі ці зусилля нанівець. Протягом наступних кількох років влада Угорського королівства ставала дедалі більш нетерпиме до всіх національних меншин на своїй території, тому карпаторусини майже втратили надії на те, що вони будь-коли зможуть здобути для себе особливий статус.[7]

Наступний етап у розвитку питання карпаторуської автономії був знову пов'язаний із глибокими політичними змінами, тільки цього разу вони були викликані закінченням Першої світової війни наприкінці 1918 р. Вже наприкінці жовтня Австро-Угорщина припинила своє існування, а Угорщина оголосила себе незалежною республікою. Що стосується карпаторусинів, то вони на той час брали участь у низці народних рад, кожна з яких робила заяви із закликами до самоврядування в межах тої чи іншої держави, до складу якої могла увійти їхня батьківщина. Але ще раніше, в 1917 р., іммігранти-карпаторусини у Сполучених Штатах скликали перше з кількох громадських зібрань і на ньому обговорили можливе політичне майбутнє своєї європейської батьківщини, яка, на їхню думку, мусила отримати автономію, а то й незалежність. Іммігранти-карпаторусини, яких згодом представляв правник із Пітсбурга Григорій Жаткович, спромоглися ознайомити зі

своїми поглядами й політичними вимогами найвищі кола американських урядовців. Між ними був і сам президент Вудро Вілсон, з яким русини мали дві зустрічі.[8]

Мабуть, не дивно, що нові провідники незалежної Угорської республіки на чолі з Мігаєм Каролі, а також їхні наступники – більшовики Бели Куна палко бажали зберегти передвоєнні кордони. Серед цих зусиль було й таке: 10 грудня 1918 р. Угорщина проголосила існування автономної одиниці в своєму складі під назвою «Руська Крайна» (угорською: Ruszka Krajna).[9] Ця нова одиниця мала власного губернатора, що призначався з Будапешта, і тимчасовий парламент (сойм), що складався з місцевих русинських діячів і вперше був скликаний у лютому 1919 р. Цей парламент навіть проіснував кілька тижнів після приходу до влади угорських більшовиків у квітні, і саме тоді було проголошено конституцію Руської Крайни.[10] Проте політичний уклад післявоєнної Європи був не на користь Угорщини, яку переможці вважали переможеною стороною; вона, мовляв, заслужила на покарання за те, що була частиною переможеної Австро-Угорщини.

Тим часом провідники карпаторусинів на своїх численних народних радах у листопаді 1918 – травні 1919 рр. обговорювали різні політичні варіанти: від подальшого існування в складі Угорщини, союзу з Росією, Україною чи Чехословаччиною і аж до незалежності. Діячі русинської громади в Сполучених Штатах за наполяганням самого президента Вілсона проголосували під час референдуму в листопаді 1918 р. на користь Чехословаччини. Хоча при цьому вони наполягли на умові, що їхня батьківщина, відома тоді як Русинія, утворюватиме одну з трьох частин Чехо-Словацько-Руської федеративної республіки.[11] Саме з таким розумінням карпаторуські провідники, разом із представниками їхніх братів з еміграції, на «народній раді» в Ужгороді 8 травня 1919 р. проголосили добровільний союз з новою державою – Чехословаччиною.

Цікаво відмітити, що впродовж цього ж часу, вперше в історії, політичну активність виявили також карпаторусини з північних схилів Карпат – лемки. Відкинувши польські зазіхання на свою землю, наприкінці 1918 р. вони проголосили дві лемко-русинські республіки: першу в листопаді (в Команчі), другу – у грудні (у Флоринці).[12]

Перша «республіка» проіснувала лише кілька тижнів, зате друга – майже 16 місяців. Лемко-русини, які спершу зібралися у Флоринці, а потім у Горлиці, від початку закликали до єдності з майбутньою демократичною Росією, але від кінця 1918 р. їхні провідники приєдналися до карпаторусинів з південних схилів, що хотіли долучитися до Чехословаччини. По суті, лемки перші визначили кордони «держави» Карпатська Русь (включно з Лемківщиною, Пряшівщиною, Підкарпатською Руссю й Мараморощиною/Марамурешом), яку вони описали в петиціях (з картами) до Паризької мирної конференції.[13] Але на своїй «народній раді» в Ужгороді в травні 1919 р. підкарпатські русини офіційно відкинули прохання лемків долучити їх до «Карпаторуської держави» в межах Чехословаччини. Внаслідок цього лемки були змушені триматися своєї «незалежної» Руської народної республіки лемків, розташованої на північних схилах Карпат, до початку 1920 р., коли поляки розпустили цю республіку.

Попри те що Чехословаччина ніколи не стала федеративною державою трьох рівних народів, як того сподівалися карпаторусини, вона таки надала особливого статусу своєму найсхіднішому регіонові, що звався «Підкарпатська Русь» (чеською: Podkarpatská Rus).[14] Чехословацькі делегати на Паризькій мирній конференції запропонували, аби (цитата зі Статті 10 Сен-Жерменської угоди від вересня 1919 р.) «руська територія на південь від Карпат» дістала «найповнішу автономію, сумісну з єдністю Чехословацької держави».[15] Це формулювання було повторене у Тріанонській угоді з Угорщиною (1920), а також було закріплене в чехословацькій конституції, ухваленій в лютому 1920 р. Проте жоден з цих документів не визначав кордонів запланованої в майбутньому автономної «Русинської території». Більше того, впродовж усього періоду чехословацького правління (1919–1939 рр.) карпаторусини були поділені адміністративно: більшість з них (чотири п'ятих) мешкали на Підкарпатській Русі (372 тис. 500 осіб на 1921 р.), тоді як решта проживала під словацькою адміністрацією в регіоні під назвою «Пряшівщина» (85 600).[16]

Яким же виявився той спеціальний статус, що його чехословацький уряд зарезервував за Підкарпатською Руссю? Провінція справді дістала свого власного губернатора, першим з яких став русино-американський громадський діяч Григорій Жаткович, призначений на цю посаду президентом Чехословаччини. Русинська стала офіційною

мовою поруч із чеською. Ще впродовж 1918 р., під час своїх перемовин із чехословацьким проводом в Америці, Жаткович очікував, що от-от буде запроваджено автономію, тобто буде скликано місцевий підкарпатський парламент (сойм), що контролюватиме місцевий бюджет, а русинські землі Пряшівщини («тимчасово» підпорядковані словацькій адміністрації) будуть возз'єднані з Підкарпатською Руссю.[17] Але ці очікування були проігноровані владою Чехословаччини, на думку якої, мешканці Підкарпаття були все ще не готові самі собою керувати. У відповідь провідники карпаторусинів розпочали тривалу кампанію (наприклад, петиції до Ліги Націй та тиск русинських депутатів і сенаторів чехословацького парламенту), протестуючи проти небажання Чехословаччини надати обіцяну автономію.

Нарешті, у листопаді 1936 р. провідні лідери проросійської та проукраїнської орієнтації, які до тої пори були суперниками, об'єднали свої зусилля і створили Центральну руську народну раду, яка подала до чехословацького уряду пропозицію про «конституцію» автономної Підкарпатської Русі. Серед іншого, проект конституції, який містив 54 статті, наголошував на основній вимозі, яка звучала в програмах підкарпатських активістів ще від часу приєднання до Чехословаччини в 1919 році, а саме: 1) приєднання усіх сіл Словаччини, де більшість населення становлять карпаторусини, до Підкарпатської Русі (дана процедура мала бути здійснена протягом одного року); 2) скликання в шестимісячний термін сойму, який складався б із 45 осіб; 3) призначення місцевих урядовців лише з числа місцевих мешканців, незалежно від національності; 4) процедура призначення губернатора, який повинен бути карпаторусином за походженням, визначалася як затвердження президентом республіки одного з трьох кандидатів із числа запропонованих соймом; 5) визнання «руської» мови офіційною для краю та чехословацьких військових частин, дислокованих на його території.[18] Загалом конституційні пропозиції підкарпатців були проігноровані чехословацьким урядом, який натомість прийняв у червні 1937 р. Закон № 172, який був пишно задекларований як перший крок до автономії.[19] Згідно з цим документом, зміни у статусі краю були мінімальними; серед них слід назвати певне розширення повноважень губернатора та призначення ради при ньому. Фактично ж, остання інституція ніколи не була скликана, тобто реальна влада, як і раніше, залишалася в руках віце-губернатора (ним завжди був чех) та

урядовців, призначених з Праги, більшість яких також були чехами. Проте у цей самий час Чехословаччина стала жертвою міжнародних подій, які кардинально змінили її долю, а також визначили питання русинської автономії.

Впродовж 1938 р. Адольф Гітлер започаткував інтенсивну дипломатичну кампанію, що закінчилася спершу захопленням сусідньої Австрії (в березні 1939 р.), а згодом і територіальним поділом Чехословаччини. Останнє відбулося в Мюнхені 29-30 вересня, де Гітлер зумів переконати свою спільницю Італію та своїх супротивників Британію і Францію зробити наступне: 1) дозволити Німеччині захопити так звану Судетську область (частини Богемії та Моравії); 2) скликати іншу конференцію, яка б задовольнила територіальні претензії Угорщини щодо Чехословаччини (в Словаччині та на Підкарпатській Русі); 3) змінити політичну структуру Чехословаччини таким чином, аби втілити автономістські бажання двох східних провінцій країни – Словаччини та Підкарпатської Русі.

Вже вкотре русинська автономія з'явилася на порядку денному тоді, коли загострилася міжнародна криза в центральній Європі, цього разу в інтересах нацистської Німеччини. Отож в рамках перетвореної Чехословаччини 9 жовтня 1938 р. Підкарпатська Русь одержала свій перший автономний уряд у складі трьох осіб на чолі з прем'єр-міністром Андрієм Бродієм.[20] А вже кілька тижнів пізніше підкарпатський кабінет було розпущено чехословацькими властями (що обвинувачували Бродія в проугорській діяльності), натомість було призначено новий кабінет на чолі з Августином Волошиним. Завданням нового кабінету було довести його відданість Чехословаччині і в той же час запровадити українську національну орієнтацію в усіх царинах життя на Підкарпаттті. Волошин і його прихильники почали називати свою територію Карпатською Україною, бо були переконані, що місцеві мешканці належали до української нації. За новим конституційним правом Чехословаччини (від 22 листопада 1938 р.) та іншими декретами Підкарпаттю гарантувалося самоврядування, розподіл влад і обов'язків з центральним урядом в Празі, а також оголошувалися вибори до місцевого парламенту (сойму). Фактично, чехословацькі обіцянки надати автономію Підкарпатській Русі з 1919 р. нарешті втілилися двома десятиліттями пізніше, внаслідок Мюнхенського пакту у вересні 1938 р.[21]

Як виявилося, автономна Карпатська Україна змогла проіснувати лише кілька місяців, бо 15 березня 1939 р. Гітлер рочленував те, що лишилося від Чехословаччини. Так, Богемія та Моравія були приєднані як спільний протекторат до Німеччини; Словаччині дозволено було проголосити свою незалежність як союзниці нацистської Німеччини, а Карпатська Україна, проголосивши свою незалежість на один лише день, з дозволу Гітлера була приєднана до Угорщини.[22]

Проте питання русинської автономії не зникло з порядку денного. Ті місцеві провідники, які виступали за повернення угорського панування (такі як Андрій Бродій, Степан Фенцик, Олександр Ільницький), в якості виногороди стали депутатами угорського парламенту, де вони висунули проект створення автономної території під назвою «Підкарпатське воєводство» (угорською: *Kárpátaljai vajdaság*) або просто «Підкарпаття» (угорською: *Kárpátalj*а).[23] Ці пропозиції дійсно обговорювались, але ніколи не були втілені, і впродовж війни офіційна назва цього регіону в Угорщині була «Підкарпатська територія» (угорською: *Kárpátaljai terület*).

Коли ж у вересні-жовтні 1944 р. Радянська армія вступила на Підкарпатську Русь, одразу стало ясно, що Сталін не збирався дотримуватися військових угод зі своїми союзниками, які передбачали відновлення Чехословаччини в її домюнхенських кордонах (тобто із Підкарпатською Руссю у складі Чехословаччини). Натомість радянські офіцери безпеки разом із місцевими комуністами організували в Мукачеві 26 листопада 1944 р. Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який закликав до «возз'єднання» території, тепер відомої як Закарпатська Україна, із радянською Україною, а відтак із Радянським Союзом. Впродовж перехідного періоду (жовтень 1944 – червень 1945 рр.) Закарпатська Україна де-юре існувала як «незалежна» територіальна одиниця, що керувалася наказами власної Народної Ради Закарпатської України в складі 17 осіб.[24]

Та ще перед тим як акт «возз'єднання» був підтверджений формальною угодою з Чехословаччиною в червні 1945 р., питання русинської автономії виникло ще один раз – тепер вже перед радянською владою. У листопаді 1944 р. провідники місцевої Православної церкви (включно з авторитетним архимандритом Олексієм Кабалюком) і віце-голова Народної Ради Закарпатської України Петро Лінтур

надіслали петицію Сталіну із закликом щодо визнання автономної Карпато-Російської Радянської республіки (російською: *Карпаторусская Советская республика*), яка мала приєднатися до Радянського Союзу як окрема одиниця, а не у складі радянської України. Та до цього прохання не дослухалися в Москві, де, очевидно, не хотіли ще однієї радянської республіки, тим більше такої, кордони якої мали поширюватися на словацькі й угорські землі.[25] Більше того, русофільський аспект прохання (Лінтур і Кабалюк вважали карпаторусинів галузкою російського народу) не вписувався в офіційне радянське обґрунтування «возз'єднання», що базувалося на «добровільному бажанні» народу Закарпатської України «возз'єднатися зі своєю Великою Матір'ю, Радянською Україною».[26]

Також цікаво відмітити, що впродовж перехідного політичного періоду 1944–1945 рр., коли Закарпатська Україна фактично не була ані частиною Чехословаччини, ані Радянського Союзу, карпаторусини, що проживали на сусідніх теренах, знову висловили бажання стати частиною об'єднаної самоврядної Карпатської Русі. Тому в Словаччині представницький орган місцевих русинів Українська народна рада Пряшівщини 1 березня 1945 р. ухвалила резолюцію, що просила радянський уряд «коли він вирішуватиме питання Закарпатської України, не забути про те, що на Пряшівщині також живуть українці, які ... є кровними братами закарпатських українців».[27] Але ця відкрита пропозиція долучити Пряшівщину до радянської України не сподобалась словацьким провідникам (як комуністичним, так і некомуністичним), тому від прохання згодом відмовились. У цей же час карпаторусини з північно-центральної Румунії утворили в Сігеті народну раду, яка 4 лютого 1945 р. ухвалила резолюцію, що закликала своїх делегатів «продовжувати боротьбу за приєднання Мараморощини до Радянської України».[28] Майже одразу радянські власті дали зрозуміти, що вони анітрохи не збирались поширювати кордони своєї країни на терени населеної карпаторусинами румунської Мараморощини.[29]

Радянська влада загалом була негативно налаштована щодо подальших змін кордонів зі своїми західними сусідами, які усі зрештою стали «братніми» комуністичними країнами. А проте бажання отримати бодай якусь автономію не пропадало, принаймні у русинів

Пряшівщини, що лишалась в межах Словаччини. Так, не пройшло й року як комуністи захопили владу в Чехословаччині (в лютому 1948 р.), а карпаторусини уже подали дві пропозиції новому урядові стосовно питання автономії. Першу з них, у листопаді 1948 р., сформулював голова Української Народної Ради Пряшева Іван Рогаль-Ільків, у якій він закликав до гарантування певних культурних і мовних прав «українським» мешканцям Словаччини. Те, якими будуть ці гарантії, лишалося на розсуд комуністичної влади Чехословаччини. Другу пропозицію, в січні 1949 р. подав голова районного комітету Комуністичної партії Словаччини в містечку Гуменне Штефан Бунґанич, який закликав до створення Карпаторуської (Української) автономної області; її адміністрація мала би відповідати за справи освіти, культури, соціальної сфери, охорони здоров'я, сільського господарства, місцевого управління й фінансів. Щодо делікатного національного питання, Бунґанич залишав його вирішення на майбутнє, коли автономні власті самі вирішать: ототожнювати себе з українцями чи підтримати розвиток окремої національності – русинської. Та в кінцевому підсумку власті комуністичної Чехословаччини відкинули ідею територіальної автономії як такої, а за кілька років ухвалили рішення про те, аби вважати місцевих мешканців українцями, без жодних варіантів.[30]

Подібні ж погляди переважали й серед комуністичних властей сусідньої Підкарпатської Русі, яку Чехословаччина формально передала Радянському Союзу в червні 1945 р. під назвою «Закарпатської України». Протягом наступного півстоліття (1945–1991 рр.) питання автономії або будь-якої зміни політичного статусу Закарпаття[31] навіть не обговорювалося в централізованому Радянському Союзі. Проте в 1970-х роках в регіоні появилися деякі помітні політичні та релігійні дисиденти (як Юрій Бадзьо та Йосиф Тереля), які мали вплив у ширшому середовищі українських дисидентів.[32] Більш зав'язаним на місцеву специфіку був учитель-методист Павло Кампов, який в 1970 р., на 25-річний ювілей «возз'єднання» Закарпаття з Радянським Союзом, написав політичний трактат під назвою «25 років надій та розчарувань», в якому «призвал трудящихся Закарпатья 'оставить глубокий сон' и подняться на борьбу за отторжение его от Советского Союза, за образование 'республики Подкарпатская Русь'».[33] Швидкий арешт та засудження Кампова як члена так званої Партії національного

відродження Підкарпатської Русі убило в зародку рух за політичне перетворення регіону. Всі ці події в дійсності засвідчили, що ідеї про автономію Підкарпатської Русі залишались жити навіть протягом радянських часів.[34]

Під час перебудови, розпочатої за Михайла Горбачова, питання автономії Закарпаття знову стало суспільно значимим питанням. Так, у 1989 р., коли заклик Горбачова до гласності нарешті дійшов до периферії радянської України, в закарпатській пресі та в новонародженому громадянському суспільстві розпочалися дискусії з приводу тривалий час замовчуваних тем, наприклад «справжньої» ідентичності карпаторусинів та колись автономного статусу їхнього регіону.[35] Питання автономії було пов'язане з ширшими дискусіями по всій Україні: чи країна стане суверенною, чи, можливо, незалежною державою і якщо так, то чи буде вона унітарною чи федеративною державою у складі історичних регіонів, кожен з яких матиме значну автономію? На Закарпатті нещодавно засноване Товариство карпатських русинів видало у вересні 1990 р. меморандум, який закликав радянського президента Горбачова та Верховну Раду СРСР перетворити Закарпаття на «автономну республіку Підкарпатська Русь».[36] А вже за кілька місяців Закарпатська обласна рада була змушена розглянути пропозиції, що з'явилися в меморандумі.

В час, коли була проголошена Декларація незалежності України 24 серпня 1991 р., а також розпочалася підготовка до національного референдуму щодо цього питання та до президентських виборів 1 грудня, підсилилися дискусії щодо статусу Закарпаття.[37] У жовтні Закарпатська обласна рада призначила комісію з вивчення питання автономії.[38] Ця комісія на чолі з шанованим закарпатським істориком Іваном Гранчаком, беручи до уваги історичний прецедент і своєрідні культурні та економічні риси регіону, рекомендувала облраді, аби Закарпаття знову набуло автономного статусу, але вже в межах незалежної України. У той же час організації, подібні до Товариства карпатських русинів, яке висунула вимогу автономії, також закликали визнати місцевих мешканців окремою національністю. Внаслідок цього питання автономії набуло виразних етнолінгвістичних ознак (карпаторусинської національної) ідентичності як підстави закарпатського регіоналізму.

За десять днів до палко очікуваного національного референдуму голова Верховної Ради і кандидат в президенти Леонід Кравчук прибув в Ужгород для консультацій із Закарпатською обласною радою, під час яких питання автономії було одним із головних на порядку денному. Кравчук запропонував компроміс. Він наполягав, що після цього не повинно бути жодних спекуляцій щодо можливого статусу Закарпаття поза межами України[39] і що доля області вирішиться одним додатковим питанням на референдумі, який водночас мав вирішити питання української незалежності та визначити особу першого президента України. Те додаткове запитання було наступним:

> «Чи ви хочете, аби Закарпаття, згідно з конституцією держави, набуло статусу спеціальної самоврядної адміністративної території як правового субєкта в межах незалежної України і щоб воно не увійшло до жодної іншої адміністративно-територіальної одиниці?».[40]

Подібно до інших політиків-кандидатів на виборчу посаду, Кравчук публічно проголосив перед від'їздом із Закарпаття таке: якщо населення регіону схвалить ідею автономії Закарпаття на референдумі і якщо його оберуть президентом, то він очікує, що автономія буде запроваджена вже за кілька місяців, тобто до весни 1992 року.

1 грудня 1991 р. закарпатські виборці дійсно проголосували за незалежність України (92%); вони також проголосували за Кравчука як президента України (58%) і також вони схвалили ідею автономії регіону (78%).[41] Але що трапилося по цьому? Незалежність України була легітимізована на національному референдумі, Леонід Кравчук став президентом України, але автономний статус Закарпаття так і не було запроваджено. Насправді, не бракувало пропозицій щодо автономії Закарпаття, починаючи від «офіційного» подання від Закарпатської обласної ради; у ньому був заклик до створення «спеціальної самоврядної адміністративної території». Пропозицію було подано до Верховної Ради на початку 1992 р. У той же час було обнародувано кілька інших пропозицій, у тому числі: від групи проукраїнської інтелігенції – із закликом до «самоврядного Закарпаття»; від Асоціації нерадикальних демократів – із закликом до створення «Підкарпатської республіки у складі незалежної України» та від групи русинської інтелігенції, що закликала до створення «спеціальної самоврядної адміністративної території».[42]

Протягом наступних місяців і років президент Кравчук винуватив Верховну Раду у невирішенні автономного питання. Крім того, певні народні депутати, зокрема українські націоналісти, і урядові представники почали стверджувати, що регіональний референдум 1 грудня був незаконний, навіть попри те, що він відбувся в рамках референдуму про незалежність України та президентських виборів, які, звісно, вважалися правочинними. Принаймні один депутат із Закарпаття, комуніст Іван Мигович, намагався підняти питання автономії в українському парламенті, але безуспішно.[43]

У самому регіоні карпаторусинські діячі нагадували українському урядові про невиконані обіцянки щодо автономії і, задля того аби привернути увагу до цього питання, вони створили у 1993 р. «тимчасовий уряд» так званої «Республіки Підкарпатська Русь». «Республіка» утворила свій власний, ніким не визнаний кабінет і призначила прем'єр-міністра, що чекали на той момент, коли Україна мала би згодитись на їхні вимоги або навіть сама розпастися як держава.[44] Десь в 1999 р. цей тіньовий кабінет саморозпустився внаслідок «політичної» угоди з місцевими силами, що підтримували тодішнього президента Леоніда Кучму.

Нарешті, в грудні 2007 р., через 16 років після референдуму 1991 р., громадська організація під назвою «Парламент Підкарпатської Русі» (*Сойм подкарпатських русинов*) на чолі з православним священиком Димитрієм Сидором оголосила про свій намір проголосити Закарпаття автономною територією, незважаючи на реакцію самої України.[45] На початку 2008 р. до сойму долучилась Національна рада підкарпатських русинів (*Народна рада подкарпатских русинов*) на чолі з лікарем і депутатом облради Євгеном Жупаном і разом обидві організації в червні 2008 р. скликали Перший Європейський конгрес підкарпатських русинів. Під час зібрання другого конгресу в жовтні 2008 р. її учасники у своєму меморандумі проголосили «відновлення русинської державності [такої, яка вже начебто існувала в листопаді 1938 р.] у формі Республіки Підкарпатська Русь, що мало вступити в правову силу 1 грудня 2008 р.[46] Вже наступного дня стали відомі члени уряду Республіки Підкарпатська Русь, а її кабмін поновив заклики до уряду Росії забезпечити статус і безпеку нової «суверенної республіки».[47] Ці останні зусилля досягти автономії та навіть державності для Підкарпатської Русі були гостро розкритиковані

багатьма русинськими діячами в регіоні й поза його межами, зокрема Світовим конгресом русинів.[48] Однак такі екстремістські, хоча й нереалістичні заяви досягли принаймні однієї мети: вони привернули увагу міжнародних медіа,[49] уряду України[50] та певних урядових, громадських та інтелектуальних кіл в Росії до долі карпаторусинів в Україні.[51]

Висновки

Які ж висновки можна зробити з цієї статті про традицію автономії в Карпатській Русі? Перший і найбільш очевидний – те, що автономія або певного роду самоврядування аж ніяк не новина для регіону, а радше періодична проблема від 1848 р., тобто вже понад 150 років.

По-друге, автономія цього регіону стала нормальним чи прийнятним явищем. Іншими словами, від 1848 р. завжди, коли відбувалося якесь велике політичне потрясіння, що погрожувало змінити політичний лад у центральній Європі, різні сусідні держави, зацікавлені в Карпатській Русі, особливо в її частині на південних схилах Карпат, не ставили під сумнів того, що питання автономії чи самоврядування регіону вимагало бодай теоретичного, а то й практичного розгляду. Тому в 1918–1919 рр. і Угорщина, і Чехословаччина розглядали свої власні плани для Підкарпатської Русі; потім знову у 1938 р. нацисти змусили Чехословаччину втілити у життя її обіцянки автономії. А через рік угорці виправдовували своє захоплення регіону частково через обіцянку запровадити автономію. У новітні часи, після розпаду Радянського Союзу, провід незалежної України також відчував потребу підсилити свою легітимність в регіоні через обіцянку запровадити автономію вже на початку 1992 р.

Третій висновок пов'язаний із засадами, на яких базується автономія Карпатської Русі. Так, починаючи від 1848 р. і протягом принаймні першої половини XX ст. легітимізуючим принципом автономії була саме національність, а не територія. Іншими словами, статус автономії передбачався не для територіальної одиниці (Карпатської Русі), а для найчисельнішої ентолінгвістичної групи регіону – карпаторусинів. Саме через це угорці назвали цей регіон наприкінці 1918 року Руська Крайна; міжнародні угоди 1919–1920 рр., що постали на Паризькій

мирній конференції, безпосередньо згадували про «русинів на південь від Карпат»; і нарешті, недаремно після 1919 р. Чехословаччина називала свою новоутворену провінцію не просто «Підкарпаття», а саме «Підкарпатська Русь» (*Podkarpatská Rus*) чи «Підкарпаторуська Земля» (*Země podkarpatoruská*). Іншими словами, автономія надавалася національній групі, а лише потім визначалася територія, яка утворювала «національну» батьківщину цієї групи. Та 1991 р. майбутній президент України відмовився від етнолінгвістичного принципу на користь територіального, найімовірніше через те, що українське суспільство – тоді й дотепер – неохоче приймає ідею про те, що карпаторусини являють національність, відмінну від українців, подібно до того, як українці різняться від росіян і білорусів.

Четвертий висновок стосується політичного досвіду або готовності до автономії. Так, після 1919 р. чехословацький уряд стверджував, що не може запровадити повну автономію через те, що карпаторусини були все ще політично незрілі для такої громадянської відповідальності. Також після 1989 р. українські критики автономії Закарпаття вважали, що місцеві карпаторусини не мали політичного досвіду. Опускаючи тут сумнівне питання про те, як і хто визначає політичну «зрілість» даного суспільства, факт лишається фактом, що за понад століття Карпатська Русь виховала чимало осіб, які мали політичний досвід депутатів парламенту й урядових управлінців протягом австро-угорського, чехословацького, угорського, радянського та українського періодів. Також іронічно, що з усіх інших регіонів сучасної України Підкарпатська Русь / Закарпаття була першим тереном, що одержав правовий та міжнародний статус із певним самоврядуванням, і що важливо – протягом цілих 20 років (1919–1939 рр.).

Читачі, можливо, очікують ще одного висновку, а саме: як буде вирішено питання автономії Закарпаття в майбутньому і який політичний курс український уряд проводитиме у такому разі. Можливо, як завершальну думку я лише ризикну припустити, зважаючи на історичний розвиток протягом останніх 150 років, що питання автономії Підкарпатської Русі / Закарпаття разом зі спорідненим питанням визнання карпаторусинів окремою національністю достеменно не зійдуть з порядку денного, допоки вони не будуть розв'язані властями України на користь корінних мешканців регіону.

Насправді, певний прогрес був досягнутий. 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада ухвалила резолюцію (переважною більшістю в 71 голос «за» і 2 «проти»), яка «визнала русинів як національність на території Закарпатської області».[52] Згодом, у серпні 2012 р., Верховна Рада України прийняла Закон № 5029-VI, який містить перелік 18-ти мов, офіційно визнаних «як регіональні мови або мови меншин України». Однією з мов у списку є «русинська». Це, звичайно, питання культурної та національної ідентичності, а не автономії. Але стосовно Підкарпатської Русі / Закарпаття вони обидва історично пов'язані і, ймовірно, залишаться предметом обговорення і в кінцевому підсумку будуть вимагати рішення від нової української влади, котра працює над питанням децентралізації, котре стало політичним імперативом від часу Майдану 2013–2014 і Революції гідності в Україні.

ПРИМІТКИ

1 Статистика Австро-Угорщини з визначення національності базувалася на відповідях щодо рідної мови. Це було, фактично, більш надійним показником етнічного походження (національності), ніж метод, застосовуваний державами в міжвоєнний період, які зобов'язували людей вказувати національність, в результаті чого багато осіб ідентифікували своє етнічне походження з державою, де вони мешкають, тобто із громадянством.

2 Більш детально див. Paul Robert Magocsi, «Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians», *Canadian Slavonic Papers*, XXXIX, 3-4 (Edmonton, 1998), pp. 301-334; та карта *Carpatho-Rusyn Settlement at the Outset of the 20th Century with Additional Data from 1881 and 1806,* 2nd revised edition (Orwell, Vt.: Carpatho-Rusyn Research Center, 1998).

3 Загальний вступ до політичного розвитку серед карпатських русинів у цей період можна знайти в наступних виданнях: Ирина Н. Мельникова, *Закарпатская Украина в революции 1848 года* (Пряшів: Культурний союз українських трудящих, 1952); Ivan Žeguc, *Die Nationalpolitischen*

Bestrebungen der Karpato-Ruthenen, 1848–1914 (Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1965), особл. С. 23-52; та Михал Данілак, *Галицькі, буковинські та закарпатські українці в революції 1848–1849 років* (Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во, Відділ української літератури, 1972), особл. С. 157-190.

4 Про діяльність А. Добрянського щодо закріплення автономного статусу Ужгородського (Руського) округу див. D. Vergun, «Opatření ministra Bacha k ochromení karpatoruského obrození r. 1849–50», *Записки научно-изслЪдовательскаго объединенія Русскаго свободного университета,* VIII (Прага, 1938), С. 227-240.

5 В 1860 г., після того як імперський Жовтневий Диплом дозволив повторне скликання угорського парламенту, новообраний депутат Адольф Добрянський (якому не дозволили зайняти крісло в парламенті) сформулював пропозицію, аби Угорське королівство було розділене на 5 національних округів, один з яких мав би бути карпаторусинським.

6 Докладніше про цей період див: Maria Mayer, *The Rusyns of Hungary: Political and Social Developments, 1860–1910* (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 1997), pp. 28-37.

7 На процесі А. Добрянський був звинувачений у зраді Австро-Угорщини. Після виправдання в 1882 році він був змущений залишити територію Угорського королівства і згодом оселився в м. Іннсбрук на заході Австрії, де провів решту життя (аж до смерті в 1901 р.), продовжуючи публікувати трактати щодо реструктуризації Австро-Угорщини на федеральній основі на засадах національно-територіальних округів.

8 Щодо народних рад та політичних пропозицій наприкінці Першої світової війни докладніше див. Paul Robert Magocsi, «The Rusyn Decision to Unite with Czechoslovakia», *Slavic Review*, XXXIV, 2 (Seattle, 1975), pp. 360-381; and Paul Robert Magocsi, «The Political Activity of Rusyn-American Immigrants in 1918», *East European Quarterly*, X, 3 (Boulder, Colo., 1976), С. 347-365.

9 Наукова література на тему Руської Крайни є дуже обмеженою. Див. зорема: József Botlik, *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján,* Vol. I: *1918–1945* (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke/Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2005), pp. 73-137; та ранішу працю агіографічного характеру, засновану на радянському марксистському підході щодо кількох тижнів комуністиного режиму

в Угорщині, очолюваного Белою Куном – «радянської» Руської Крайни: Борис Співак та Михайло Троян, *40 незабутніх днів: з історії боротьби за Владу Рад на Закарпатті в 1919 році* (Ужгород: Карпати, 1967).

10 «Конституція Руської Країни», *Руська правда* (Мукачево), 12 квітня 1919. Цікаво зазначити, що територія пропонованого автономного регіону мала включати населені русинами території п'ятьох комітатів на Підкарпатській Русі та Пряшівщині, зі сходу на захід: Мараморош, Береґ, Унґ, Земплин та Шариш.

11 Ця назва вживається в джерелах того часу. Див. статтю під тією ж назвою у *Руська крайна* (Ужгород), 12 лютого 1919, С. 2.

12 Найдетальнішу інформацію щодо Лемківської республіки можна знайти в Bogdan Horbal, *Działalność polityczna Łemków na Łemkówszczyźnie, 1918–1921* (Wrocław: Arboretum, 1997).

13 Antony Beskid and Dimitry Sobin, *The Origin of the Lems: Slavs of Danubian Provenance–Memorandum to the Peace Conference Concerning Their National Claims* (Prešov: National Council of Carpatho-Russians, 1919). Див. також Bogdan Horbal, «Sprawa łemkowska na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 roku», *Wrocławskie Studia Wschodnie,* VIII (Wrocław, 2004), pp. 139-162.

14 На тему складних відносин Підкарпатської Русі з Чехословацькою республікою див. Zdeněk Peška, «Ústava Podkarpatské Rusi», *Bratislava: časopis Učené společnosti Šafaříkovy,* III, 2 (Bratislava, 1929), pp. 327-334 – і окремим виданням (Praha: Státní tiskárna, 1929); а також, Zdeněk Peška, «Podkarpatská Rus», in Emil Hacha et al., eds., *Slovník veřejného práva československého* (Brno: Polygrafia – Rudolf M. Rohrer, 1934), pp. 107-115.

15 Інші умови Сен-Жерменської угоди вимагали скликання крайнового сойму, а також призначення губернатора, відповідального за мовні, освітні та релігійні питання (Стаття 11); призначення урядовців з-поміж місцевого населення (Стаття 12); а також обрання представників до національного парламенту (Стаття 13). *Traité entre les Principales Puissances Alliées et Associées et la Tchécoslovaquie* (Paris, 1919).

16 Питання автономії Підкарпатської Русі у той час викликало значний інтерес серед авторів кількох европейських країн: Zygmunt Zawadowski, *Ruś podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne* (Warszawa: Zakłady graficzne Straszewiczów, 1931), René Martel, *La Ruthénie subcarpathique*

(Paris: Paul Hartman, 1935); C. A. Macartney, «Ruthenia», in his *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937* (London, New York, and Toronto: Oxford University Press/Royal Institute of International Affairs, 1937), pp. 200-250; Antonio Scrimali, *La regione autonoma della Ruthenia dopo il Trattato di San Germano* (Palermo: Libreria Pampalone, 1938); Hans Ballreich, *Karpatenrussland: ein kapitel tschechischen Nationalitätenrechts und tschechischen Nationalitäten Politik* (Heidelberg: Carl Winter, 1938).

Протягом всього періоду комуністичного правління на території Радянського Союзу та його країн-сателітів у центральній та східній Європі (1945–1989) на позитивні аспекти взаємин «буржуазної» Чехословаччини та Підкарпатської Русі було накладено жорстке табу. Ці взаємини були предметом досліджень лише авторів із Заходу (серед яких варто назвати імена Вальтера Ганака, Петра Стерча та Павла Роберта Магочія). Після радикальної зміни політичних обставин після 1989 р. відбулося кілька конференцій на цю тему в Україні, Словаччині, Чеській Республіці та Росії, а також, з'явилися ґрунтовні монографії присвячені цьому предметові: Peter Švorc, *Zakliata krajina: Podkarpatská Rus, 1918–1946* (Prešov: Universum, 1996) – доповнене видання чеською мовою: *Zakletá zem: Podkarpatská Rus, 1918–1946* (Praha: Lidové noviny, 2006); Peter Mosný, *Podkarpatská Rus: nerealizovaná autonómia* (Bratislava: Slovak Academic Press, 2001); Михайло Болдижар та Петер Мосні, *Державно-правовий статус Закарпаття (Підкаарпатської Русі) в складі Чехословачини* (Ужгород: Ужгородський національний університет, 2002); József Botlik, *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján,* Vol. I: *1918–1945* (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke/Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2005), esp. pp. 138-243; Кирилл Шевченко, *Русины и межвоенная Чехословакия* (Москва: Модест Колеров, 2006); та Андрей Пушкаш, *Цивилизация и варварство: Закарпатье, 1918–1945* (Москва: Европа/Институт славяноведения Российской академии наук, 2006), особл. С. 65-160.

17 Первісно «тимчасовий» кордон між Словаччиною та Підкарпатською Руссю був встановлений вздовж р. Уж; згодом, у 1928 році, цей кордон було посунуто дещо західніше, і таким чином додатково кілька тисяч карпаторусинів опинилися на території Підкарпатської Русі.

18 Проект конституції був надрукований у двох мовних редакціях: *Проєкт закона Центральної руської народної ради про конституцію автономної*

Підкарпатської Руси (Ужгород: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1937) та *Законопроектъ Центральной русской народной рады о конституціи автономной Подкарпатської Руси* (Ужгород: Книгопечатня Юлія Фельдешия, 1937). Варто зауважити, що обидва тексти демонструють нерозв'язані суперечності між різними національними орієнтаціями, зокрема українське видання визначає пропоновану офіційну мову як «мова руська (малоруська)», в той час як російський текст вживає термін «языкъ русский».

19 Текст закону та дискусію щодо його значення можна знайти у виданні: Zdeněk Peška, *Nové zřízení Podkarpatské Rusi* (Praha: Orbis, 1938).

20 Класичними працями на тему періоду автономії (написаними з проукраїнської точки зору) є наступні: Петро Стерчо, *Карпато-українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках* (Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965); передрук (Львів: За вільну Україну, 1995) – доповнене та перероблене англомовне видання: Petro G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919–1939* (New York: Carpathian Research Center, 1971).

Після майже півстоліття шельмування радянськими марксистськими авторами як «фашистський маріонетковий режим», у незалежній Україні, після 1991 року, кілька місяців автономної Карпатської України стали предметом численних конференцій, громадських святкувань та публікацій, включаючи енциклопедичного характеру працю, покликану описати усі аспекти існування «держави»: *Вони боронили Карпатську Україну* (Ужгород: Карпати, 2002). Редактором цього видання та безлічі інших на цю тему є Микола М. Вегеш. Серед інших його робіт слід назвати *Карпатська Україна: документи і факти* (Ужгород: Карпати, 2004) та розкішне подарункове видання Микола Вегеш та Маріан Токар, *Карпатська Україна на шляху державотворення* (Ужгород: Карпати, 2009).

21 Про зміни в структурі та законодавчих стосунках між Підкарпатською Руссю та Чехословаччиною після листопада 1938 р. див: Vincent Shandor, *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Legal and Political History* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press/Ukrainian Research Institute, 1997), pp. 67-126.

22 Незважаючи на свою ефемерність, декларація 15 березня 1939 року стала не лише об'єктом позитивного аналізу науковцями посткомуністичного

Закарпаття; самий день 15 березня став приводом для щорічних святкувань на державному рівні, особливо за президентства Віктора Ющенка. Це мало вселяти переконання щодо «незалежності» краю 1939 року як передвісника здобуття Україною незалежності у 1991 році.

23 Щодо різноманітних пропозицій автономії, див: Loránt Tilkovszky, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), esp. pp. 145-254; József Botlik, *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján,* Vol. II, pp. 44-58; Пушкаш, *Цивилизация и варварство,* С. 311-334; та Олександр Баран, «Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939–41 рр.», в: Василь Маркусь та Василь Худанич, ред., *Закарпаття під Угорщиною, 1939–1944* (Нью-Йорк – Чикаґо – Ужгород: Ґражда-Карпати, 1999), С. 49-63.

24 Щодо особливого статусу Закарпатської України, який деякі нинішні карпаторусинські діячі вважають «незалежною» державою див: Ivan Pop, «Transcarpathian Ukraine / Zakarpats'ka Ukraïna», in *Encyclopedia of Rusyn History and Culture,* 2nd rev. edition, eds. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop (Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 2005), pp. 496-497.

25 «Карпаторусская советская республика» повинна була охоплювати територію від с. Ясиня на крайньому сході Закарпаття до р. Попрад в центральній Словачині, під Татрами, та до Дебрецена в східній Угорщині. Цей напівзабутий історичний факт став відомим завдяки публікації у місцевій закарпатській газеті у 1995 році, повний текст якої пізніше був передрукований в книзі *Возз'єднання: збірник архівних документів і матеріалів про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною,* О. Д. Довганич та ін., ред., 2-ге доповнене видання (Ужгород: Закарпаття, 2000), док. 15, С. 45-48.

26 Дані цитати взяті з «Маніфесту Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України», що відбувся в Мукачеві 26 листопада 1944 р, передрук в ibid., док. 28, С. 70-73.

27 Цитується за «Протоколом першого з'їзду делегатів українських сіл і округів Пряшівщини», в: Іван Ванат, *Матеріали до історії Української народної ради Пряшівщини, 1945–1952* (Пряшів: EXCO, 2001), док. 7, С.39.

28 Цитується за «Протоколом першого з'їзду народних комітетів Мараморошської округи», в: *Возз'єднання*, док. 71, С. 160.

29 Щодо цього маловідомого факту, який торкався проблем кордонів у радянській сфері впливу по Другій світовій війні, див. М. М. Вегеш та Л. В. Горват, *Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 роках* (Ужгород: Ужгородський національний університет, 1998), С. 72-82.

30 Детальніше див.: Ivan Bajcura, *Ukrajinská otázka v ČSSR* (Košice: Východoslovenské výdavatel'stvo, 1967), pp. 109-117.

31 1 січня 1946 р., лише по кількох місяцях після приєднання, радянські власті змінили статус та назву Закарпатської України (самоврядна територія з листопада 1944 р. до червня 1945 р.) на Закарпатську область; тобто територіальну одиницю, статус якої нічим не відрізнявся від будь-якого іншого регіону Радянського Союзу.

32 Бадзьо критикував радянську національну політику; Тереля захищав заборонену (і на той час підпільну) греко-католицьку церкву.

33 Цитату взято зі звинувачення прокурора проти П. Кампова, на процесі 2 листопада 1970 р. Текст звинувачення подано на сторінках 100-118 – після тексту трактату «25 років надій і розчарувань» (с. 87-99), підписаного псевдонімом «Петро Подкарпатський», в: Павло Кампов, *Рідна земле, мій притулку і плахо: спогади політв'язня брежневсько-андроповських ҐУЛАҐів* (Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2001).

34 Щодо Кампова, то його термін ув'язнення, що почався 1970 р., був закінчився амністією в 1977 р. Пізніше, однак, він був знову заарештований та отримав в 1981 році новий термін, згодом здобувши репутацію останнього радянського політичного в'язня (був звільнений 30 серпня 1989 р. вже у розпалі горбочовської перебудови).

35 Дебати розпочалися 5-сторінковою статею професора Павла Чучки, «Как русины стали украинцами», *Закарпатская правда* (Ужгород), 12-16 вересня, 1989. Ця сама газета, орган обласного комітету Комуніститчної партії Раяднського Союзу, протягом року, починаючи з серпня 1990 р. вміщувала на своїх сторінках колонку «Україна і русинізм».

36 «Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки», *Отчий храм* (Ужгород), септембер-октобер 1990, С.1-2.

37 Офіційна газета Закарпатської обласної ради *Новини Закарпаття* вмістила на своїх сторінках серію статей під рубрикою «Незалежна

Україна і статус Закарпаття в ній». Більшість авторів виступали на користь автономії, наприклад: Іван Гранчак, «Автономія: за і проти» (6 листопада 1991), С. 4-5; Михайло Болдижар, «Закарпаття: погляд у майбутнє» (13 листопада 1991), С. 4-5; та Іван Гранчак, «Самоврядність: за і проти» (28 листопада 1991), С. 4-5.

38 На тему діяльності Закарпастької обласної ради та районних рад в ці критичні місяці див.: Олександр Гаврош, «Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклаурний путч?», *Ї*, № 23: *Федеративна республіка Україна* (Львів, 2001); Володимир Піпаш, *Феномен регіонального сепаратизму в Закарпатті* (Мукачево: Карпатська вежа, 2009), С. 21-32; та спогади тодішнього голови обласної ради Михайла Волощука в *Русинська родина,* № 3 [3], 7 листопада 2009, С. 6.

39 Починаючи від 1990 р., коли в закарпатській пресі вирували дискусії щодо політичних змін, з'явилися спекуляції щодо повернення краю до Чехословачиини, в складі якої між двома світовими війнами регіон переживав свій «золотий вік». Більше того, крайньо права Республіканська партія посткомуністичної Чехословаччини відкрито закликала до «повернення Підкарпатської Русі». Лідер партії, депутат чехословацького парламенту Мірослав Сладек навіть здійснив розрекламований пресою візит до Закарпаття, де в присутності активістів Товариства карпатських русинів, врочисто підняв чехословацький прапор.

Угорська меншина Закарпаття, чиї громадські організації приєдналися до вимог карпаторусинів щодо автономії, також вимагала свій власний національний автономний округ (*Magyar Autonóm Körzet*) на південному заході Закарпаття, що спровокувало спекуляції, стосовно того, що ця територія – і навіть ціла область – може бути анексована Угорщиною.

40 Саме Кравчук настояв аби слово «автономія» було замінене на «спеціальна самоврядна територія». Дискусію на цю тему див.: Петр Годьмаш и Сергей Годьмаш, *История республики Подкарпатская Русь* (Ужгород: Патент, 2008) С. 486-491.

41 Статистику голосування на районному рівні на обидвох референдумах та виборах президента подано в таблицях книзі *Закарпаття в етнографічному вимірі* (Київ: НАНУ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008), С. 661-662.

42 Повний текст «офіційних» та альтернативних пропозицій див.: *Новини Закарпаття,* 1 лютого, 22 лютого та 27 лютого, 1992; та *Карпатська Україна*, 20 лютого, 1992.

43 Іван Мигович, *Закарпаття: на зламі епох* (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2008), С. 303-307 та 310-315.

44 Згодом склад кабінету «тимчасового уряду» був привселюдно оголошений, його прем'єром був ужгородський професор мікробіології Іван Туряниця, а міністром закордонних справ став вихідець із Закарпаття, на той час мешканець Словаччини Тибор Ондик. Годьмаш, *История республики...,* С. 502.

Феномен «тимчасового уряду» був помічений за межами України. Його голова професор Туряниця був запрошений на конференції, присвячені «розбудові демократії», що відбувалися в Данії (див. Tom Trier, ed., *Focus on Rusyns: International Colloquium on the Rusyns of East Central Europe* [Copenhagen: Danish Cultural Institute, 1999]), його діяльність навіть привернула увагу ширшого загалу завдяки статті Тимоті Ґартона Еша (Timothy Garton Ash, «Long Live Ruthenia», *New York Review of Books,* XLVI, 7 (April 22, 1999), pp. 54-55), що майже одночасно з'явилася в перекладі німецькою у *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* No. 66, March 19, 1999, S. 45; та словацькою у *Magazín Sme* (Bratislava), April 17, 1999, s. 2, мовами, а згодом була передрукована у збірці статей Еша *History of the Present: Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s* (London: Allen Lone/Penguin Press, 1999), pp. 376-382.

45 «Декларация ассоциации русинских организаций Закарпатья 'Сойм Подкарпатских Русинов'», 15 грудня 2007 (документ у власності автора).

46 «Меморандум 2-го європейського Конгресу Підкарпатских Русинів про прийняття Акту проголошення відновлення русинської державності, Мукачево, 25 жовтня 2008 р.», *Карпатська правда – Красне поле* (Ужгород), 1 листопада 2008, С. 2.

47 Декларація Сойму від 15 грудня 2007 року закликала «руководство ЕС [Европейського Союза] и РФ [Российской Федерации] стать гарантами по обеспечению решения 'русинского вопроса'», «Декларація ассоциации русинских организаций Закарпатья...», С. 6.

48 Діяч, який протягом довгого часу підтримував ідею карпаторусинської автономії, назав декларацію Сойму від 15 грудня 2007 р. абсурдною. Див.

Петр Годьмаш, «Абсурдная декларация 'парламента' русинов», *Трибуна* (Ужгород), 12 січня 2008 р., С. 4. Світовий конгрес русинів з центром в Словаччині, що репрезентує 42 громадсько-культурні організації 10-ти країн, гостро засудив позицію Сойму, а особливо його заклики до Росії, що навряд є прийнятним зразком для карпаторусинів чи іншого народу Європи. Див. Павел Роберт Маґочій, «Позіція Світовой рады русинів, 21. І. 2008», *Народны новинкы* (Пряшів), 22 лютого 2008, С. 2-3. Див також Павло Роберт Маґочій та Стівен Чепа, «Відкритий лист-заява про відмежування від екстремізму в карпаторусинському русі, 24.IV.2008», *Критика,* XII, 7-8 [129-130] (Київ, 2008), С. 21.

49 Семен Уралов, Михаил Черниговцев и Виталий Мещеряков, «Русины: есть такой народ», *Der Spiegel-Профиль* (Київ), №. 6, 18 лютого 2008, С. 8-17; Paul Johnson, «Ukraine and the Kosov Precedent: Future Freedom Fighters?», *Business Ukraine* (Kiev), No. 7, 25 February 2008, pp. 29-31; Борис Будь и Наталья Кравчук, «Русью запахло», *Корреспондент* (Киев), 20 сентября 2008, С. 26-28; István Toth, «A ruszinok államot akarnak az államban», *Magyar Hírlap online* (Budapest), 26 November 2008; «Ruthenia: a Glipse of Daylight», *The Economist* (London), March 14, 2009, p. 31; Jan Hvat, «Prízrak nového nezávislého štátu v strede Európy?», *Literárny týždenník,* № 5-6 (Bratislava, 2009); також численні російські, українські та британські публікації в пресі та Інтернеті.

50 З червня 2009 р. Голова Сойму Підкарпатських русинів Димитрій Сидор знаходиться під кримінальним рослідуванням службою безпеки України (СБУ).

51 У жовтні 2008 р. московська фундація «Русский мир» надала Димитрію Сидорові два гранти на загальну суму 1 770 000 рублів (бл. 77 000 доларів США) на освітні та релігійні проекти. Не виключено, що «Русский мир» брав участь у фінансуванні трьох міжнародних конференцій: 1) «Геноцид и культурный етноцид [Украиной] русинов Карпатской Руси», у Південному університеті в Ростові-на-Дону (Росія) в грудні 2008 р.; 2) «Karpatskí Rusíni v slovanskem svete: aktuálne problemy», за участі відділення Всесвітньої історії Університету ім. Я. Коменського в Банській Бистриці (Словаччина) у лютому 2009 р.; 3) «Опыт и проблемы национального самоопределения русинов», за участі впливового депутата російського парламенту Константіна Затуліна та головного редактора московської газети «Известия» Владіміра Мамонтова у співпраці з

місцевими русинськими організаціями в Будапешті (Угорщина) в березні 2009 р.

52 Відтоді бюро Омбудсмена України (Секретаріат прав людини при Парламентові України) послідовно вимагає від центрального уряду визнання русинів національністю на всій території України. Див. «Закарпатська облрада визнала русинів на теренах області», *Західна інформаційна корпорація,* 7 березня 2007; Ніна Карпачова, «Ігнорування русинської національності – дискримінація, яку не усунуто з 1945 року», Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прес-реліз, датований 21. VI. 2007 (копія у власності автора).

СТАТТЯ ЧЕТВЕРТА

ВПЛИВ КОМУНІСТИЧНОГО ПРАВЛІННЯ НА РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Перш ніж перейти до теми статті, необхідно прояснити деякі термінологічні питання. Протягом більшої частини періоду комуністичного правління в Чехословаччині населення, яке є предметом нашого розгляду, носило назву русинів-українців. Ця подвійна номенклатура відображає факт, що народ, про який іде мова, а точніше, його лідери не мали остаточної згоди щодо власного етноніму. Засоби масової інформації, наукові публікації і офіційні документи, які з'явилися в Чехословаччині після 1945 року, використовували, принаймні три різні назви (русини, «русские» та українці) як дефініцію східнослов'янських жителів країни. Незважаючи на розмаїття етнонімів, важливо мати на увазі, що предметом даного дослідження є етнолінгвістична група, або національна меншина – карпаторусини, яка після 1945 року отримала в Чехословаччині офіційну назву «українці», а після 1968 року – «русини-українці».

Інша термінологічна проблема стосується території, де мешкають русини-українці. В літературі її називають Пряшівською Руссю або Пряшівщиною. До Пряшівщини (яка не включає в себе місто Пряшів) належать близько 275 сіл, розташованих на північному сході колишньої Чехословаччини (нині Словаччина), де більшість жителів, принаймні до кінця Другої світової війни, були русинами-українцями.

Комуністичний режим був встановлений у Чехословаччині не одразу після війни, а лише три роки по тому, в лютому 1948 року. Під час перехідного періоду 1945–1948 років відбулося кілька подій, які слід

висвітлити задля кращого розуміння еволюції русинів-українців у наступну комуністичну добу.

Радянська армія, в складі якої воював і Чехословацький армійський корпус, вступила на Пряшівщину восени 1944 року. Як наслідок цієї події, відбулася масова втеча з краю урядовців Словацької держави (союзниці нацистської Німеччини під час Другої світової війни). Утворений таким чином вакуум влади в регіоні незабаром заповнили собою місцеві ради, створені в селах і містах по всій Пряшівщині. Їх метою було підтримання громадського порядку і забезпечення керівництва на місцях.

З 1 березня 1945 року представники місцевих рад різних політичних і національних орієнтацій зібралися в місті Пряшів і створили адміністративний орган під назвою Українська народна рада Пряшівщини. Вперше прикметник «український» було використано в назві громадської організації регіону, де майже повсюдно до цього часу у подібних назвах виступає етнонім «русский». Рішення про створення «української» Ради відображало домінуючу роль комуністів і прокомуністичних елементів серед керівництва органу. Чехословацькі комуністи слухняно втілювали в життя основні принципи, запроваджені Комінтерном в 1924 році і прийняті два роки по тому Закарпатською філією Комуністичної партії Чехословаччини, а саме, що східнослов'янські мешканці Пряшівщини і Карпатської Русі загалом, незалежно від того, як вони себе називали, є українцями, і що будь-яку іншу національну орієнтацію слід ігнорувати.

Українська народна рада Пряшівщини також обстоювала давню мету русинсько-українських політичних та громадських активістів у краї: необхідність об'єднання зі своїми братами в сусідній Підкарпатській Русі, яка на той час вже називалася Закарпатською Україною, а в міжвоєнні часи була окремою провінцією Чехословаччини. 1 березня 1945 року на установчих зборах рада надіслала телеграми до радянських політичних і військових керівників, у першу чергу до Сталіна, у зверненні до якого висловила надію, що «незабаром прийде день, коли вікові несправедливості будуть подолані і увесь великий український народ буде об'єднано в межах однієї держави».[1] Звернім увагу: Українська народна рада Пряшівщини не повважала за необхідне поінформувати про свої дії чехословацький уряд.

Не дивно, що заклики до об'єднання із Закарпатською Україною викликали занепокоєння словацького керівництва, яке докладало усіх зусиль, аби переконати своїх співвітчизників, русинів-українців Пряшівщини, залишатися в Чехословаччині, обіцяючи їм статус повноправної національної меншини. У травні 1945 року Українська народна рада Пряшівщини нарешті заявила про свій намір підтримати новий чехословацький уряд на чолі з довоєнним президентом країни Е. Бенешем, але тільки за умови надання політичної та культурної автономії.

Відновлена при президентові Бенешові держава повинна була стати парламентсько-президентською демократією, подібною до міжвоєнної Першої республіки Чехословаччини, в якій будуть конкурувати кілька політичних партій, формуючи коаліційний уряд. Вільні парламентські вибори дійсно-таки відбулися в 1946 році, і в результаті лідер комуністів Клемент Готвальд став прем'єр-міністром. У той же час демократично орієнтований президент Бенеш, все ще, здавалося б, ображений на західні держави за «зраду» його країни в 1938 році, під час Мюнхенського пакту, переорієнтував зовнішню політику Чехословаччини на зближення з Радянським Союзом. Це не могло не підвищити престиж Комуністичної партії Чехословаччини. По суті, демократичні та комуністична партії були втягнуті в постійну боротьбу за контроль над країною, в результаті чого у перші повоєнні роки Чехословаччина була практично паралізована через постійні внутрішні політичні кризи.

На Пряшівщині Українська народна рада (в якій комуністи та їхні прихильники набували все більшого впливу) продовжувала представляти себе єдиним легітимним органом, що репрезентував русинів-українців. Оскільки Рада відмовилася від своєї вимоги об'єднатися з більш прорадянською Закарпатською Україною, її члени наполягали, аби принаймні у русинів-українців була автономія в складі Чехословаччини. У 1947 році русинсько-українські громадські активісти представили дві пропозиції в уряд Словаччини в Братиславі: одна – про культурну автономію, а інша – про територіальну автономію.[2] Обидві були відхилені.

З іншого боку, Українська народна рада успішно діяла на культурному фронті. Вона сприяла організації Українського народного театру, видавництва «Славкнига», шкільної ради (Реферат українських шкіл) і молодіжної організації «Спілка молоді Карпат». Рада публікувала

також впливову газету «Пряшевщина» (1945–1952). Важливо наголосити: попри назви усіх цих органів, видань, театральних вистав, маніфестів тощо, мова їх залишалася російською, а не українською.

Систему освіти на Пряшівщині було також значно розширено, так що на 1948/1949 навчальний рік вона налічувала 51 дитячий садок, 275 початкових шкіл, 41 «горожанку» (середні школи нижчого ступеня) та 4 гімназії (середні школи вищого ступеня).[3] В усіх школах мовою навчання була російська, а не українська. Така політика викликала постійну плутанину щодо національної ідентичності населення: газети та організації могли називатися українськими, але російська залишалася мовою усного та писемного спілкування, а також освіти. Між тим більшість населення називала себе русинами або, навіть частіше, місцевим етнонімом «руснак».

Дві інші події перехідного періоду одразу по війні мали безпосередній вплив на Пряшівський край. В загальному контексті демографічної інженерії, або примусового переміщення населення, що в той час практикувалося в багатьох країнах Європи, в липні 1946 року Чехословаччина і Радянський Союз підписали договір про «репатріацію» і взаємний обмін населенням. Ця операція отримала назву Волинської акції (*Volynská akce*), в результаті якої близько 40 тис. чехів, які жили від середини XIX ст. в колишній Волинської губернії (на той час – в радянській Україні) повернулися на землю предків «в обмін» на українців, росіян і білорусів, які мешкали в Чехословаччині.

Оскільки набрати еквівалентну кількість серед цих національностей було непросто, то чехословацька влада, підтримувана радянською пропагандою, звернула увагу на носіїв східнослов'янської (офіційно поіменованої українською) мови на Пряшівщині, на північному сході Словаччини. Враховуючи, що регіон сильно постраждав під час війни і що його гірський рельєф ніколи не був здатний підтримувати належним чином рівень життя сільського населення, русини-українці легко піддалися на казки про багаті сільськогосподарські угіддя, що чекають на них, якщо вони вирішать переселитися до СРСР. До травня 1947 року, коли Волинська операція була завершена, понад 10 тис. русинів-українців з Пряшівщини (2665 родин) виявили згоду на «оптацію» – здійснення «обміну» на чехів з Радянського Союзу. В кінцевому підсумку, трохи більше ніж 8100 «оптантів» добровільно переселилися

до Волинської області на північному заході радянської України, осівши в основному в сільській місцевості навколо міста Рівне.[4] На противагу більшості процесів переселення, які в той час відбувалися по всій центральній і східній Європі, від'їзд з Пряшівщини був повністю добровільним. Між тим, вже протягом кількох тижнів після прибуття до Радянського Союзу багато з «оптантів» зрозуміли свою фатальну помилку і висловили бажання повернутися додому. Але було вже запізно: ніхто не міг без дозволу залишити сталінський СРСР.

Іншим чинником, що ускладнював ситуацію у післявоєнній Пряшівщині, була присутність Української повстанської армії (УПА), яка боролася з радянською та комуністичною владою на землях, які вважалися етнічно українськими, в тому числі на Пряшівщині та територіально прилеглій до неї Лемківщині в Польщі. Саме в Польщі УПА була найбільш активною у 1945–1946 роках, і в цей час деякі з її підрозділів переправилися на Пряшівщину, сподіваючись заручитися підтримкою з боку місцевого русинсько-українського населення. Незважаючи на те, що їхні надії не справдилися, чехословацька влада, зокрема керуване комуністами Міністерство внутрішніх справ, підозрювало, що «буржуазно-націоналістичні» активісти серед пряшівських русинів-українців можуть стати інструментами УПА в її зусиллях ліквідувати комуністичне правління і радянський вплив у краї.

В цілому нестабільні політичні умови в Чехословаччині прояснилися на початку 1948 року, коли в лютому Комуністична партія на чолі з прем'єр-міністром Клементом Готвальдом здійснила путч і захопила владу в країні. За Готвальда підвладна комуністам держава взяла за мету побудувати соціалістичне суспільство за зразком СРСР і нерідко під його безпосереднім керівництвом. Це сталося незадовго до того, як політичні та соціальні перетворення відбулися по всій країні, три з яких мали глибокий вплив на русинів-українців Пряшівщини: 1) колективізація; 2) декатолицизація, і нарешті, 3) українізація. Ці події відбулися майже одночасно між 1949 і 1953 роками.

При колективізації в сільському господарстві, що почалася в 1949 році, невдовзі стало зрозуміло, що русино-українські селяни здебільшого не бажають відмовлятися від своєї землі і добровільно віддавати її колективу. Використовуючи політичний та соціальний тиск (в тому числі арешти), місцеві активісти Комуністичної партії усе-таки намагалися виконувати наказ згори. Проте опозиція селянства, разом із

загальною неефективностю великих сільськогосподарських підприємств у гірських районах, уповільнили процес настільки, що через десять років (1960 р.) лише 63% сільськогосподарських земель Пряшівського краю були колективізовані.[5]

Набагато швидше відбувався процес декатолицизації. Як і в більшості інших питань, Чехословаччина наслідували приклад Радянського Союзу, де ідеологи комуністичної партії дійшли висновку, що греко-католицька церква була нічим іншим, як інструментом Ватикану, який з кінця XVI та у XVII ст. використовувався для латинізації східного обряду і, в кінцевому підсумку, навернення в католицтво первісно православних східнослов'янських народів (культурних спадкоємців Русі). Після успішного радянського прецеденту в Західній Україні (Галичина), де греко-католицька церква була знищена вже в 1946 році, комуністична влада Чехословаччини, у співпраці з місцевими православними священнослужителями, влаштували церковний собор у Пряшеві 28 квітня 1950 р. Результатом його була ліквідація Пряшівської греко-католицької єпархії.

Греко-католицькі священики отримали можливість «повернутися» до православ'я, але в кінцевому підсумку в єпархії тільки 103 із загальної кількості 265 (39%) погодилися на це. З тих, хто відмовився – серед них було кілька, які спершу підписали маніфест, виданий церковним собором 1950 року, – деякі припинили священичу діяльність, 65 були заарештовані і засуджені до різних строків позбавлення волі, інші пішли в підпілля.[6] Ще через рік очільник єпархії єпископ Павло Ґойдич постав перед судом, який насправді являв собою показовий політичний процес, що транслювався у прямому ефірі по радіо на всю Чехословаччину. Метою цієї акції було залякування слухачів, демонстрація всемогутності нової влади. Популярний єпископ, відомий своїм обстоюванням карпаторусинських культурних інтересів, а також захистом переслідуваних під час Другої світової війни євреїв, був визнаний винним в антидержавній діяльності, у тому числі у брутально вигаданих контактах з УПА і місцевими українськими «буржуазними націоналістами». Його було засуджено до довічного ув'язнення. Таким чином, усі греко-католицькі вірники, якщо вони бажали перебувати у вірі, повинні були стати православними.

Зі свого боку, комуністична влада також підтримувала Православну церкву . У Пряшеві було збудовано Кафедральний собор, відкрита

православна семінарія. Усі колишні греко-католицькі парафії (241) разом з існуючими православними (19) були реорганізовані у дві єпархії: Пряшівську і Міхайлівську, які спершу були частиною Російської православної церкви Московського патріархату.[7] У листопаді 1951 року проте, обидві єпархії Пряшівського краю було «звільнено» від юрисдикції Російської православної церкви і вони стали частиною новоствореної Автокефальної православної церкви Чехословаччини.

Давнє наболіле питання про національну ідентичність пряшівських русинів-українців також вирішувалося в адміністративному порядку. Незважаючи на те, що карпаторусинське населення вже з 1945 року офіційно називали українським, як і в міжвоєнні роки російська мова залишалася мовою навчання в школах, преси і культурного середовища. У той час як інтелігенція відчувала себе російською, переважна більшість в основному сільських мешканців регіону називали себе просто руснаками (руснаці). Місцеву інтелігенцію, переважно русофілів, продовжував об'єднувати традиційний етнонім «руський» (в значенні «русинський»), схожий з терміном «русский» (російський), в той час як ті державні чиновники та громадські діячі, які прийняли нову комуністичну систему, використовували етнонім «українець». Роздратовані триваючою термінологічною плутаниною, русини-українці- делегати регіональної конференції Комуністичної партії Словаччини, що відбулася в Пряшеві в 1950 році, скаржилися: «Через п'ять років після війни, і ми все ще не знаємо, хто ми: росіяни, українці або русини. Це соромно».[8] І знову-таки, наслідуючи радянську модель, впроваджену в Закарпатті, було вирішено, що віднині буде дозволена тільки українська ідентичність і культурна орієнтація. Українську мову вже ввели в російських школах як предмет у 1949 р., а в червні 1952 року Комуністична партія Словаччини ухвалила, що українська має використовуватися у всіх школах Пряшівського краю. Наступного року вона стала мовою викладання усіх предметів.

Зміна ця була раптовою, без усякої підготовки у педагогічній чи загальносоціальній сфері. Вчителі, орієнтовані русофільськи, повинні були «українізуватися» або втратити роботу, а місцеве населення, як очікувалося, визначалося як українське. Більшість недавно створених повоєнних організацій русофільської орієнтації у 1949–1952 рр. були змушені припинити своє існування, в тому числі Українська народна рада Пряшівщини з її російськомовною газетою «Пряшевщина»,

Українська шкільна рада, «Спілка молоді Карпат» і видавництво «Славкнига». Залишалися тільки програма Українського народного театру і державного радіо, хоча їх репертуар відтепер повинен був звучати українською мовою, а не російською.

Дехто пробував підняти голос проти адміністративного впровадження українізації, але таких критиків (в основному з табору русофілів) швидко змусили замовкнути, інакше на них чекало звільнення з роботи або ув'язнення. Парадоксально, що найпалкіші русофіли, які заперечували саме існування української національності, були звинувачені в «українському буржуазному націоналізмі».

З метою поширення нової, схваленої компартією, національної орієнтації в 1951 році було створено неполітичну організацію «Культурний союз українських трудящих в Чехословаччині» (КСУТ). Його метою було «виховувати українських трудящих до національного усвідомлення та гордості, вирощувати у них свідомість співналежності до великого радянського українського народу та ідеї чехословацького соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму».[9] З цією метою КСУТ почав видавати щотижневу газету («Нове життя», 1952–), щомісячний журнал («Дружно вперед», 1951–1998), і літературно-художній та громадсько-політичний журнал «Дукля», (1953–). КСУТ також організовував численні лекції та культурні програми по всій Пряшівщині; до 1963 року на його утриманні було 242 фольклорні ансамблі; він проводив щорічний драматичний фестиваль, спортивні змагання і народні гуляння. Найбільший з фестивалів щорічно відбувається з 1956 р. в містечку Свидник. Крім діяльності КСУТ, комуністичний уряд Чехословаччини виділив кошти для створення Музею української культури (заснований у 1956 р.), кафедри української мови та літератури (заснована у 1953 р.) у Пряшівській філії Університету імені Шафарика і Піддуклянського українського народного ансамблю пісні та танцю (заснований у 1956 р.) у складі Українського народного театру в Пряшові.

Аби відповідати впроваджуваним вимогам, співробітникам нової мережі українських освітніх і культурних установ (місцевій інтеліґенції), переважна більшість якої в регіоні була русофільською, довелося переучуватися. Це означало, що вони повинні були стати національно свідомими українцями і соціально свідомими марксистами. Не всі місцеві активісти були готові або здатні на такий різкий перехід. Частково

їх замінили національно свідомими українськими діячами з Підкарпатської Русі (Іван Гриць-Дуда, Василь Ґренджа-Донський та ін.), які переїхали до Чехословаччини якраз перед, під час або відразу ж після війни і повинні були відігравати пряму або непряму роль в культурних справах Пряшівщини. Серед цих прибульців були і підкарпатські русофіли (Федір Іванчов, Степан Добош, Юрій Костюк), які успішно перетворилися на українців.

Для забезпечення майбутнього успіху української національної орієнтації, кілька молодих пряшівських інтелектуалів (деякі з них теж почали свою кар'єру як русофіли) були відправлені до столиці радянської України Києва, з тим щоб доповнити свою освіту. Уже на 1960-ті рр. на Пряшівщині діяла група талановитих місцевих діячів культури української орієнтації, серед яких були белетристи, актори, театральні режисери, педагоги і вчені в різних галузях наук (історія, мова та етнографія). Протягом кількох десятиліть комуністичного правління спонсоровані урядом «експерти» з гордістю заявляли, що, завдяки принципам і практиці «соціалістичного інтернаціоналізму», національне питання серед «українців» Пряшівщини «зникло».[10]

Незважаючи на такі оптимістичні твердження і на постійне щедре фінансування чехословацьким урядом культурного розвитку своєї русинсько-української меншини, результати на низовому рівні були мізерними. Раптове введення українізації, яку супроводжувала ліквідація греко-католицької церкви і колективізація землі на початку 1950-х років, негативно вплинули на свідомість громадян і сприяли національній асиміляції. Як пізніше згадував один селянин:

> «Я днесь як тота блудна вівця, нічого не мам. Мав єм свого [греко-католицького] Бога, взяли сьте го від ня; мав єм свою [руську] народність, тыж сьте ю взяли; мав єм якусь смужку землі – і ту сьте взяли. Вшытко, што єм мав, вшытко сьте взяли».[11]

Отже, багато людей дійшли висновку, що, не маючи можливості ідентифікувати себе русинами і мати свої власні «руські» школи, краще бути словаками, ніж українцями.

Процес національної асиміляції найбільш наочно розкривається в переписах населення та в статистичних даних шкіл. З кінця XIX ст., коли переписувачі стали запитувати жителів Пряшівщини про їхню

національність, основні варіанти відповіді були, з одного боку: руснак/русин/українець, а з іншого – ідентифікації національності за державою: чехословак/словак або (до Першої світової війни) угорець. Нижченаведена таблиця демонструє спершу поступове, а потім різке зниження числа карпатських русинів на Пряшівщині протягом XX ст. Найбільш очевидне воно в даних переписів періоду комуністичного правління (1950, 1961, 1970, 1980), коли була дозволена тільки українська ідентичність.

ТАБЛИЦЯ 23.1

Дані перепису східних слов'ян Словаччини[12]

Рік *	Загалом у Словаччині	Пряшівщина
1900	84 906	-
1910	97 114	-
1919	81 332	-
1921	85 628	-
1930	91 079	-
1940	85 991	-
1950	48 231	40 446
1961	35 435	33 333
1970	42 239	36 115
1980	39 260	31 368
1991	32 408	29 782

* Дані за 1900 і 1910 рр. відносяться до категорії «рідна мова»; все інше – до категорії «національність» і включають в себе осіб, які зголосилися русинами, руськими, чи українцями. Є також дані 1991 р. по категорії «рідна мова»: русинська – 49 099 осіб, українська – 9480.

Одночасно, зокрема у другій половині XX ст., почалося неухильне зниження кількості шкіл, в яких викладання велося тою мовою, яка представляє місцеву культуру – чи то русинською розмовною, чи літературною російською, чи літературною українською. Наприклад, у 1948 році існувало 275 початкових шкіл з російською мовою навчання.[13] Після зміни на українську батьки учнів самі стали наполягати, аби їхні сільські школи перейшли на словацьку мову. В результаті, протягом лише одного десятиліття кількість початкових шкіл

з українською мовою навчання скоротилася з 245 в 1955 році до 68 в 1966 році. Крім того, між 1948 і 1966 роками кількість середніх шкіл скоротилася з 41 до 3, а гімназій (середні школи вищого ступеню) – з 4 до 1.[14] На середину 1960-х років проукраїнськи налаштована інтелігенція зрозуміла, що політика уряду, спрямована на утвердження української національності адміністративними методами, не принесла бажаних результатів і що незабаром вони можуть втратити самий народ, якому начебто служать. Такою була ситуація на Пряшівщині напередодні «Празької весни» – коли в 1968 році Комуністична партія Чехословаччини спробувала здійснити реформи.

У січні 1968 року Александер Дубчек, новий голова Комуністичної партії Чехословаччини, зважився на сміливий експеримент. Разом з групою однодумців-комуністів він запровадив заходи, спрямовані на послаблення повсюдного партійного контролю, децентралізацію економіки країни та демократизацію в цілому. Іншими словами, реформатори сподівалися створити нову Чехословаччину, де продовжуватиме існувати соціалізм, але гуманніший, «з людським обличчям». До участі в реформаторському русі закликали як особистості, так і колективи.

Незважаюи на те що русини-українці мали більше привілеїв, ніж будь-яка інша національна меншина в Чехословаччині після Другої світової війни, вони, тим не менш, мали багато претензій до влади, особливо в зв'язку з відсутністю політичної рівності з чехами і словаками, яка їм була обіцяна під час війни. Користуючись ліберальною атмосферою «Празької весни», Культурний союз українських трудящих (КСУТ) вирішив скликати національний конгрес, який повинен був відбутися не пізніше травня і метою якого повинно було стати обговорення шляхів поліпшення становища русинів-українців. Ставилося завдання відновити післявоєнну Українську народну раду, розпущену в 1952 році.

Оскільки «Празька весна» фактично привела до ліквідації цензури, щотижнева газета КСУТ «Нове життя» незабаром заповнилася статтями, що вимагали політичної, економічної та культурної автономії для русинів-українців. Ідея політичної або територіальної автономії, однак, суперечила як комуністичному принципові централізованого правління, так і загальному переконанню словаків, що жодна частина Словаччини не повинна мати будь-якого особливого адміністративного статусу, чи то на базі національності, чи на основі будь-яких інших

критеріїв. Таким чином, планований національний конгрес був раптово скасований за прямою вказівкою президії Комуністичної партії Словаччини в Братиславі.

Поразка карпаторусинськи орієнтованих діячів у громадсько-політичній сфері компенсувалася, однак, деякими досягненнями у сфері релігії. У червні 1968 року Греко-католицька церква, оголошена поза законом з 1950 року, знову була легалізована. Проте, їй не вдалося відновити свою традиційну роль об'єднувальної сили русинсько-українських інтересів. Причиною цьому, з одного боку, був конфлікт, що спалахнув, з православними з приводу використання церковних будівель, а з іншого – зі словацьким духовенством в своїх власних лавах щодо питань, яку мову слід використовувати у богослужбі і якої національності повинен бути новий єпископ.

Питання власності виявилося особливо проблематичним. Справді, хто мав право використовувати будівлі церков східного обряду – православні, які це робили від 1950 року, чи греко-католики, яким приміщення належали до цієї дати і тепер вони вимагали їх повернення? Це складне питання було вирішене за допомогою механізму плебісциту. Серед перших символічних кроків його стало повернення Пряшівського єпархіального кафедрального собору греко-католикам у липні 1968 року. У наступному році плебісцит (референдум) пройшов приблизно в 210 парафіях; і тільки п'ять з них вирішили залишитися православними. У кінцевому підсумку, комуністична влада, не бажаючи бачити повного зникнення православ'я, визнала 205 греко-католицьких і 87 православних парафій.[15]

У той час як спостерігався мирний перехід майна від православних до греко-католиків, було зафіксовано також кілька випадків насильства, вигнання православних священиків, виламування церковних дверей, скандального втручання в богослужбу і, принаймні в одному випадку, вбивства греко-католицького дяка. Ситуація стала ще зловіснішою через те, що більшість референдумів проводилися після 21 серпня, тобто за присутності радянських збройних сил по всій території країни. Незважаючи на те що окремі православні священики у врочистих ризах вітали радянські війська як «визволителів і захисників православ'я»,[16] незабаром почали циркулювати необґрунтовані чутки, що нібито усе православне населення несе колективну відповідальність за ненависне «запрошення» Радянської армії і що саме вони, православні, вже після

вторгнення, поширювали наклепи на греко-католиків, називаючи останніх «антисоціалістичними контрреволюціонерами».

Стосовно самих вірників відновленої Греко-католицької церкви, то їх останній єпископ, Павло Гойдич, помер у в'язниці в 1960 році. Його помічний єпископ і наступник Василь Гопко, якого звільнили з ув'язнення кілька років по тому, отримав нарешті дозвіл повернутися до Пряшева в 1968 році і очолити процес відновлення єпархії. Повернення єпископа Гопка, однак, не влаштовувало прословацькі елементи серед церковної ієрархії. За підтримки агресивної словацької кліки у Ватикані, а особливо емігрантів-словаків у Канаді, прословацька фракція заприсяглася, що жоден єпископ русинсько-українського походження віднині і довіку не очолить Пряшівську греко-католицьку єпархію. Таким чином, у грудні 1968 року, Ватикан зняв єпископа Гопка з посади керівника єпархії, а на його місце адміністратором єпархії було призначено монсеньйора Яна Гірку, словака за походженням. Протягом наступних двох десятиліть правління Гірки Греко-католицька церква змогла адміністративно відновитися, проте служба в більшості церков, у тому числі у майже 75 парафіях русинсько-українських сіл, була словакізована. Це означало, що церковнослов'янська мова, традиційно використовувана в літургії, і русинська розмовна у нелітургійних частинах служби (проповіді, оголошення, друковані матеріали) поступово замінювалися на словацьку.

Інші вимоги, які ставилися під час «Празької весни», зосереджувалися довкола сакраментального питання національної ідентичності. Зустрічі, листи та газетні статті відображають бажання широких кіл народу покінчити зі «штучною» українською орієнтацією, яку пропагує «невелика група інтелектуалів», і повернути «наші власні руські школи» і культурних діячів русинської орієнтації.[17] У 1968 р. люди знову змогли офіційно називати себе русинами – терміном, забороненим для громадського вжитку від часу українізації 1952 року. Символічно, що пропонована народна рада повинна була називатися Радою чехословацьких русинів.

Майже щоденні зустрічі і жваві дискусії під час восьми місяців «Празької весни» були раптово перервані 21 серпня 1968 року, коли понад півмільйона військовослужбовців з країн Варшавського договору на чолі з Радянським Союзом вторглися в Чехословаччину. Протягом кількох днів країна була позбавлена керівництва, яке було

заарештоване, вивезене на радянське Закарпаття, а звідти літаком до Москви. Коли А. Дубчеку та його соратникам дозволили повернутися додому, програма демократизації, розпочата ними під час «Празької весни», сповільнилася, а незабаром повністю була припинена. На Пряшівщині плани проведення національного з'їзду чехословацьких русинів були знову відкладені після військового вторгнення, а потім повністю «забулися». Дискусії про національну ідентичність тривали протягом ще кількох місяців, і серед них були пропозиції ввести русинську розмовну мову замість української для деяких видань, але врешті-решт жодна з ідей не була реалізована.

Крім шоку, спровокованого радянською інтервенцією та невпинними релігійними і національними конфліктами, «Празька весна» принесла русинам-українцям та словакам посилення взаємних претензій. Словацька преса і деякі організації (зокрема, відроджена «Матіца словенска») були критично налаштовані до політичних і культурних вимог русинів-українців і навіть колективно звинувачували їх у співпраці з Радянським Союзом. Деякі словацькі екстремісти дійшли до того, що пропонували депортувати всіх русинів-українців до радянської України.

У тогочасній Чехословаччині кожному було відомо, що один з комуністичних «зрадників», підозрюваних (що згодом підтвердилося) в «запросинах» Радянського Союзу для «наведення порядку» в країні, був Василь Біляк, перший секретар Комуністичної партії Словаччини. Оселившись у віці дванадцяти років в Чехії, В. Біляк сформувався у чеськомовному середовищі. Місцем його народження було, однак, село на Пряшівщині і відповідно до офіційної доктрини, він декларував себе українцем. Через загальновідомі прорадянські симпатії цього діяча, чеська та словацька громадська думка автоматично прив'язала даний факт до його національного походження. Відтак, усі русини-українці Пряшівщини підозрювалися у відданості радянському режимові.

У цій атмосфері страху та невпевненості русини-українці намагалися подолати соціальну стигматизацію та компенсувати її виявами безмежної відданості Чехословаччині. Це прийняло форму чергового збільшення вимог батьків русинсько-українського походження, аби їх діти навчалися в словацьких школах. На 1970 рік, кількість шкіл, в яких були відділи, де українська була мовою викладання, знизилася

до 41 початкової і 4 гімназій.[18] Незважаючи на активну агітаційну кампанію діячів культури напередодні перепису населення 1970 року (в якому вперше в комуністичній Чехословаччині було дозволено ідентифікувати себе русинами, але, тим не менш ці особи були записані як українці), лише трохи більше 36 000 осіб на Пряшівщини ідентифікували себе як русини, українці або в деяких випадках – як росіяни.[19]

На початку 1970 року, натхненник «Празької весни» А. Дубчек був замінений на посаді голови Комуністичної партії Чехословаччини на Густава Гусака. За період правління останнього, вірність Радянському Союзові стала новим імперативом, і при активному сприянні русина-українця Василя Біляка (на той час впливового секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини з питань зовнішньої політики та ідеології) він розпочав процес «політичної консолідації», тобто «очищення» партії від А. Дубчека і всіх активних і пасивних прибічників «Празької весни».

По всій країні багато «неблагонадійних» втратили роботу, в тому числі деякі з найбільш активно налаштованих на реформи діячів Пряшівщини (голова КСУТ Іван Мацинський, письменники і публіцисти Юрій Бача, Микола Мушинка і Михайло Шмайда). Ці та інші особи були виключені зі Спілки українських письменників, їх заборонили публікувати протягом певного періоду (в деяких випадках ця заборона тривала майже два десятиліття). Тим не менш, інші україноорієнтовані культурні активісти продовжували працювати, художня та наукова література і періодичні видання регулярно з'являлися друком протягом 1970–1980-х років, і українські культурні установи – КСУТ, Музей української культури в Свиднику і українська кафедра університету в Пряшеві підтримувалися приблизно на тому самому рівні діяльності, а фінансування їх навіть було збільшене порівняно з періодом до 1968 року. Жорстка політика українізації, однак, робила ці організації такими ж неефективними, як це завжди буває при спробі адміністративними методами зупинити хвилю асиміляції, що неухильно загрожувала самому виживанню русинів-українців Пряшівщини.

Незважаючи на політичні, культурні і національні проблеми, від 1948 року уряд комуністичної Чехословаччини мав певні здобутки у плані підвищення загального рівня життя в регіоні. Вперше було створено мережу автобусного зв'язку, яка зв'язала більшість сіл краю з рештою країни. Символічна для радянської моделі модернізації

електрифікація почалася в 1957 році і була завершена протягом чотирьох років у кожному русинському селі.[20]

На відміну від минулого, русини-українці більше не залежали виключно від сільського господарства як засобу виживання. Починаючи від 1956 року і введення в дію другого п'ятирічного економічного плану Чехословаччини, кілька заводів і фабрик були побудовані в невеликих містах по всій Східній Словаччині, включаючи Пряшівщину. Русинів-українців також залучали до можливостей працевлаштування на фабриках, розташованих південніше, в першу чергу, у містах, населених словаками (Сабінов, Пряшів, Гуменне і Михайлівці), в той же час на заході від міста Кошице розпочав роботу могутній Східнословацький сталелеварний комбінат.

Поширення промисловості на території та поблизу Пряшівщини різко змінило структуру суспільства русинів-українців. Якщо до 1970 року лише 30% з них займалися сільським та лісовим господарством, ще 24% працювали в непромислових галузях (ймовірно, також пов'язаних із сільським господарством), але 27% працювали в промисловості і 10% –у будівельній промисловості.[21]

Незважаючи на ці зміни, середній прибуток русинів-українців, хоч і підвищився у порівнянні з попереднім періодом, на 1968 рік він був майже на дві п'ятих нижче від середнього загальночехословацького.[22] Невдоволення цією ситуацією змусило багатьох молодих людей назавжди виїжджати – чи то в розташовані поблизу словацькі міста, чи далі на захід, в північні промислові зони Моравії, де заробітна плата була значно вищою. Такий відтік населення, котрий не зменшувався від 1950 року, призвів до нестачі робочої сили на фермах і нульових або навіть негативних показників у зростанні населення в багатьох русинсько-українських селах по всій Пряшівщині.

На 1980 рік майбутнє русинів-українців як окремої національної меншини в Чехословаччині виглядало безперспективним. Причинами цього були офіційна національна політика комуністичного уряду з його насильницькою українізацією, соціально-економічні зміни та асиміляція зі словаками. Незважаючи на адміністративно-примусові і часто нетолерантні аспекти державної політики, не слід звинувачувати лише владу з її насильницькою зміною національної орієнтації як єдиний чинник, що пояснює зниження кількості осіб, охочих визнавати себе русинами чи українцями. Значна частина

пояснення лежить також у соціальній мобільності, яка супроводжувала покращення економічного становища меншини протягом останніх чотирьох десятиліть комуністичного правління. По суті, економічна відсталість та географічна ізоляція, які традиційно характеризували соціальний простір Пряшівщини в минулому, уже не існували і не могли «захистити» мову та ідентичність русинів-українців від того, що стало непрямою платою за модернізацію, – національної асиміляції.

Завдяки тому, що всі села Пряшівщини, навіть найвіддаленіші гірські, зв'язали автобусні маршрути, подорожі до рівнинних словацьких міст для покупок або щоденної праці стали справою досить простою і недорогою. Зрештою, цілі родини постійно проживають в низинних містах, так що поступово більшість русино-українських сіл стали нагадувати притулки для літніх людей. Молодь рідко залишається на селі, отже сільські школи, незалежно від мови навчання, стали непотрібними. Багато з них були закриті через відсутність учнів, а в тих, що залишилися, на 1988 рік українська була мовою навчання лише в 22 школах з менш ніж 1500 учнями.[23] Русино-українські села на Пряшівщині вимирають в прямому сенсі цього слова, а в деяких випадках були знищені, щоб звільнити місце для більш «продуктивного використання», наприклад будівництва водосховищ.

Русини-українці, які знайшли роботу в містах південніше, опинилися в суто словацькому середовищі. Цей мовний та культурний чинник природної асиміляції було доповнено появою телебачення, трансляції якого велися виключно словацькою або чеською мовами. Крім того, національна асиміляція була посилена низкою інших факторів, наприклад: 1) подібність слов'янських діалектів русинів-українців та сусідніх східних словаків; 2) спільність релігії: багато східних словаків, як і русини-українці, є греко-католиками; 3) продовження традиційної моделі, коли у змішаних шлюбах найчастіше словацька мова стає домінуючою в етнічно змішаних родинах. Таким чином, у той час як політика комуністичної влади Чехословаччини, спрямована на індустріалізацію в Східній Словаччині, принесла конкретне поліпшення рівня життя по всій Пряшівщині, ці досягнення, в свою чергу, сприяли підриву становища русинів-українців через посилення «природної» тенденції до соціальної мобільності і словакізації. Це, здавалося б, похмуре майбутнє русинів-українців Пряшівщини раптово спалахнуло надією: доленосний 1989-й рік приніс глибокі революційні зміни по всій центральній та східній Європі.

ПРИМІТКИ

1 Цитується за: Станїслав Конєчні, *Капітолы з історії русинів на Словеньску* (Пряшів, 2009), С. 167.

2 Marián Gajdoš, Stanislav Konečný, *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948–1953* (Praha, 1994), pp. 26-29.

3 Василь Капішовський, «Економічні передумови розвитку української культури в ЧССР», в: Михайло Ричалка, ред. *Жовтень і українська культура* (Пряшів, 1968), С. 488.

4 Існує багато розбіжностей в цифрах. Традиційно історики, як Іван Ванат у книзі *Волинська акція* (Пряшів, 2001), С. 41, стверджують, що більшість (96,8%) від приблизно 12 400 оптантів, що оселилися в радянській Україні, були «пряшівськими українцями» (тобто русинами-українцями). Недавні дослідження показали, що лише близько 65% становили русини-українці, 20% – словаки, 10% – «справжні» росіяни і українці (тобто емігранти з Росії та України після Першої світової війни та Революції 1917 р.), а решта 5% – чехи, мадяри, поляки, євреї і рома (цигани). Michal Šmigel, «Reoptacia rusínskeho obyvatel'stva z Ukrajiny na Slovensko v rokoch, 1993–1998», in *Etnologia Actualis Slovaca*, №. 5 (Trnava, 2004), s. 136.

5 Ці 63% являють собою середній показник е трьох округах (okresy) найбільш густозаселених русинами-українцями: Бардейов (66,5%), Гуменне (53,4%) і Пряшів (69,9%). Ivan Bajcura, *Ukrajinská otázka v ČSSR* (Košice, 1967), s. 141.

6 Статистика з цього питання варіюється. Наші дані взято з доповіді представника Словацького Управління у справах церкви (SLÚC), яка цитується в: Atanáz Mandzák, «Štátny úrad pre veci cirkevné a Akcia 'P'», in Jaroslav Coranič et al., eds., *Cirkev v okovách totalitného režimu* (Prešov, 2010), s. 110.

7 Там само.

8 Цитується за: Bajcura, *Ukrajinská otázka*, s. 132.

9 Цитується за: Івана Гуменик, «КСУТ-у – десять років», *Дукля*, IX, 3 (Пряшів, 1961), С. 6.

10 Ivan Bajcura, *Cesta k internácionalnej jednote* (Bratislava, 1982), s. 5-6.

11 З радіорепортажу, цитованого в газеті Нове життя (Пряшів), 23 березня 1968.

12 Bronslav Sprocha, Pavol Tišliar, *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach l'udu 1919–1940* (Brno, 2012), s. 155; Károly Kocsis, *Szlovákia mai területének etnikai térképe* (Budapest, 2000); Marián Gajdoš, ed., *Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu* (Košice, 1989), s. 36, 46, 89; *Preliminary Results of the Population Census: Czech and Slovak Federal Republic, 3 March 1991* (Praha, 1991), pp. 30-31, 38-39.

13 Див. вище, примітка 5.

14 Pavel Uram, «Vývoj ukrajinského školstva v rokoch 1948–1953», in Ричалка, ред. *Жовтень і українська культура*, С. 523.

15 Michael Lacko, «The Re-establishment of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia», *Slovak Studies*, XI: *Historica*, № 8 (Cleveland-Roma, 1971), pp. 166-171.

16 Там само, pp. 164-165.

17 Степан Бунганич, «В чому справа?», *Нове життя*, 20 квітня 1968; Іван Сійка, «Гине наша культура?», там само, 27 квітня 1968.

18 Gajdoš, *Vývoj a postavenie*, s. 156.

19 Див. примітку 14.

20 Pavel Maču, «National Assimilation: The Case of the Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia», *East Central Europe*, II, 2 (Pittsburgh, 1975), p. 109n. 30.

21 A. Kovač, «Postavenie občanov ukrajinského národnosti v Československu do druhej svetovej vojny», in Michal Čorný, ed., *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti* (Bratislava, 1975), s. 55.

22 Maču, «National Assimilation», p. 109.

23 Marián Gajdoš, Stanislav Konečný, Mikuláš Mušinka, *Rusíni/ukrajinci v zrkadle polstoročia: niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945* (Prešov-Užhorod, 1999), s. 93.

СТАТТЯ П'ЯТА

РУСИНСЬКА НАЦІЯ?

Нещодавно мене попросили виступити на конференції у Відні на тему: «Русинська нація?». Формулювання назви (зі знаком питання), яку запропонували організатори віденської конференції, потребує пояснення певних концептуальних моментів.

Термін «русини», який іноді можна зустріти у варіанті «рутени», є досить загальною назвою із сильними релігійними конотаціями, якою в минулому позначали більш ніж один народ/національність. Назва «рутени» походить від латинського терміна *Ruthenus* (множина – *Rutheni*), який, починаючи з раннього Середньовіччя, використовували у західних джерелах для позначення руського населення, яке сповідувало християнство східного обряду і проживало на території Речі Посполитої та Угорського королівства. Іншими словами, вона стосується сучасних білорусів, українців і карпаторусинів: усі вони в минулому називали себе «русинами» чи «рутенами».[1]

Предметом цієї статті є саме карпаторусини, тобто група людей, яка в минулому і – частково – нині населяє територію під назвою «Карпатська Русь», розташовану на південних і північних схилах Карпатських гір. На сьогодні Карпатська Русь складається із прилеглих територій, що розташовані в межах чотирьох держав: Лемківщина (південна Польща), Пряшівщина (північно-східна Словаччина), Підкарпатська Русь (Закарпатська область України) і Марамуреш (північно-центральна Румунія).[2]

Тому замість «Русинська нація?» цю статтю можна назвати «Карпаторусинський народ?». Цікаво, що організатори додали до заголовку

знак питання, який одразу ж вказує на сумнів в існуванні відповідного народу. Іншими словами, чи існує окремий карпаторусинський народ? Дозвольте мені відповісти на це питання прямо. Так, карпаторусинський народ існує.

Зрозуміло, я не настільки самовпевнений, аби очікувати від вас, мої шановні читачі, вірити мені на слово. Тому слід звернути увагу на декілька фактів, пов'язаних із подіями, що відбувалися в центральній Європі з часу революцій 1989 року та розпаду Радянського Союзу.

Карпаторусини сьогодні

На сьогодні не менше семи держав у центральній Європі – Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія, Сербія і Хорватія – офіційно визнають карпаторусинів (яких часто називають русинами чи лемко-русинами) окремою національністю або, точніше, національною чи етнічною меншиною. У кожній із семи перелічених вище країн карпаторусини володіють як індивідуальними, так і груповими правами. Як окрема група вони отримують різноманітну державну підтримку на власну культурну й освітню діяльність, а під час переписів населення їх включають до анкет як окрему національність. Наприклад, згідно з результатами переписів населення 2001 року, понад 91 тис. осіб ідентифікували себе русинами. Ця цифра базується на даних переписів населення у Словаччині (55 тис. русинів), Сербії (16 тис.), Україні (10 тис.), Польщі (5900), Хорватії (2300), Чехії (1100), Угорщині (1100) і Румунії (200). Коли я виступав на цю тему в 2010 році, у мене існували підстави сподіватися, що попри намагання держав асимілювати національні меншини кількість карпаторусинів у Європі не зменшиться, а збільшиться. І так воно фактично сталося – перепис населення 2011 року показав збільшення кількості осіб, що задекларували себе русинами, в Польщі, Словаччині, та Угорщині.

Такий обережний оптимізм ґрунтується на узгодженій кампанії щодо інформування громадськості про перепис населення, започаткованій у 2009 році неурядовими організаціями (переважно культурного спрямування), що належать до Світового конгресу русинів, а також на досвіді однієї країни, по якій у нас є порівняльні

дані. У Словаччині питання про національність та рідну мову ставили під час двох переписів населення – у 1991 і 2001 роках. За цей час кількість носіїв русинської національної ідентичності збільшилася на 41%: з 17 197 осіб у 1991 році до 24 201 осіб у 2001 році. А в 2011 році приріст становив 33%, сягнувши 33 тисяч осіб. Кількість тих, хто назвав русинську мову рідною, була навіть більшою, хоча відсотковий приріст був меншим і склав 12%: від 49 099 до 54 907 осіб, сягнувши нарешті цифри 56 000. Слід також зауважити, що у ході зазначених переписів населення у Чехословаччині/Словаччині респонденти не могли сплутати «русинів» з «українцями»: в опитувальнику було зазначено обидві національності, і тому респонденти мали можливість вибрати одну з них. Від 1991 до 2001 р. кількість тих, хто вказав на свою приналежність до українців, зменшилася на 28% (з 13 847 до 10 814 осіб), а тих, хто назвав рідною українську мову – на 20% (з 9 480 до 7 879 осіб).[3]

У двох країнах карпаторусини володіють певними політичними правами. В нинішній Угорщині вони мають 75 автономних меншинових самоуправ, розташованих в сільській місцевості та окремих міських районах, зокрема в Будапешті, у якому налічується 16 самоуправ, кожна з яких отримує фінансування від держави. У Румунії карпаторусинам гарантують одного депутата в національному парламенті. Зрештою, є і восьма країна – Україна – яка принаймні частково визнає карпаторусинів. 7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада абсолютною більшістю голосів (71 – «за», 2 – «проти», 2 – «утрималися») визнала русинів окремою національністю на території Закарпатської області України.

Зрештою, як на переформульоване питання – «Чи існує окремий карпаторусинський народ?» – відповідають науковці? Перш ніж це розглянути, варто зробити одне концептуальне застереження. Карпаторусини як суспільний феномен часто розглядаються як явище, притаманне лише Україні. Незважаючи на те, що дана конференція присвячена саме Україні, слід зауважити, що карпаторусинський народ або національність мешкає не лише в цій державі. Історична територія Карпатської Русі, де до середини XX ст. карпаторусини складали більшість населення, знаходиться в межах чотирьох країн: Польщі, Словаччини, України та Румунії. Тому, аби отримати повну картину того, як розглядають карпаторусинів у науковій літературі,

слід звертатися до публікацій як мінімум із чотирьох вищевказаних країн і не обмежуватися лише Україною.

Проукраїнські та прорусинські науковці

Починаючи від 1989 року про різні аспекти карпаторусинського питання писали не лише в чотирьох названих вище країнах, а й у багатьох інших, де науковці також серйозно займаються цією тематикою, зокрема у Чехії, Сербії, Сполучених Штатах, Канаді, Німеччині, Австрії, Угорщині та Росії. Хоча карпаторусинські студії поширюються на декілька гуманітарних дисциплін, увагу даного виступу буде зосереджено на питанні, винесеному в його заголовок: «Чи існує карпаторусинський народ?». Однак навіть на цю тему було написано велику кількість праць – не лише наукових, а й публіцистичних, більшість із яких стосувалися питання національної ідентичності та політичної автономії. У межах нашого виступу буде розглянуто лише наукові публікації, які намагаються дотримуватися стандартів наукової неупередженості. При цьому увагу буде зосереджено не на відносно великому обсязі літератури, присвяченій карпаторусинському питанню, яку було написано до 1989 року, а на тих публікаціях, які побачили світ після 1989 року і значною мірою стали реакцією на нещодавній феномен, названий «третьою хвилею карпаторусинського відродження». Таке формулювання ґрунтується на припущенні, що перша (1848–1867 рр.) і друга (1918–1938 рр.) хвилі національного пробудження вже відбулися.

Перші з цих публікацій з'явилися напередодні революцій 1989 року та одразу по їх завершенні, тобто в останні роки існування Радянського Союзу, коли заклик Горбачова до гласності досягнув периферійних регіонів радянського простору, в тому числі Закарпатської області України. Спочатку так званим карпаторусинським питанням займалися не історики чи суспільствознавці, а літературознавці (Олекса Мишанич, Юрій Балега, Юрій Бача, Йосиф Сірка, Володимир Мокрий), лінгвісти (Павло Чучка, Микола Штець) і етнографи (Микола Мушинка, Мирослав Сополига, Михайло Тиводар) з України, Словаччини та Польщі.[4] Ці науковці, здавалося, нічого не знали про сучасні теорії націоналізму та етнічної ідентичності, які мають справу з такими

феноменами як соціальні та ідеологічні конструкти. Фактично, вони підпадали під категорію примордіалістів, тобто прихильників точки зору, згідно з якою національна ідентичність є реальним фактом, чиї властивості можна описати і чиє існування можна довести у процесі пошуку «наукової правди». Після 1989 року до цієї філософської суміші додався наново віднайдений український патріотизм, доповнений твердим переконанням у тому, що карпаторусини є нелегітимною категорією, а три так звані етнографічні групи, чиї представники мешкають у карпатському регіоні – лемки, бойки та гуцули – є відгалуженнями української національності (навіть якщо не всі їхні представники думали так само). Відповідно, ніколи не було і ніколи не буде ніякої карпаторусинської національності чи окремої русинської літературної мови, а будь-які зусилля, спрямовані на їх визнання, є результатом діяльності антиукраїнських політичних сил або погано поінформованих (читай: недовчених) місцевих активістів.

Ці ранні публікації, втім, ввели нові терміни, які, на думку їхніх авторів, описували те, що відбувалося на посткомуністичному просторі, а саме: «політичне русинство» (або «політичний русинізм») та «етнокультурне русинство». Термін «політичне русинство» вперше вжив, скоріше за все, етнограф зі Словаччини Микола Мушинка у своїй праці з приводу міжнародної конференції по національним меншинам (проведеної в Братиславі в 1991 році), в ході якої більшість учасників із країн західної та східної Європи погодилися з тим, що карпаторусини є окремою національністю.[5] Пізніше Мушинка та його проукраїнські колеги зі Словаччини, України, Польщі та Сербії у своїх працях на цю тематику зробили чіткий поділ у кращих традиціях марксизму-ленінізму: на «гарне» русинство (культурна діяльність, спрямована на збереження етнографічних особливостей окремої групи українців) та «погане» русинство (політична активність від імені неіснуючої національності з метою порушити територіальну цілісність України). Цікаво, що останніми роками ці автори та їхні послідовники вживають лише негативний термін «політичне русинство», який асоціюється з усім карпаторусинським феноменом.[6]

У працях політичних науковців та істориків із Києва, які або працюють на органи державної влади, або змушені робити коментарі з приводу русинського питання, яке час від часу привертає увагу центральної влади, дещо більше інтелектуальної витонченості. Провідним

джерелом експертної думки з цієї проблематики є Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса.[7] Найважливішими представниками цієї «київської школи» є Олександр Майборода, Май Панчук і Ярослав Пилинський.[8] Ці автори не відкидають з порога русинський рух і в деяких випадках навіть погоджуються з тим, що всі національності є соціальними конструктами. Однак їхня позиція полягає в тому, що хоч русинську ідентичність і можна зберігати та поширювати, однак це слід робити з розумінням того, що русини – яких в офіційних державних документах називають «субетносом» – є невід'ємною частиною української національності.[9]

Не дивно, що існує й протилежна точка зору – тобто прорусинський підхід, який виник трохи пізніше, в середині 1990-х років. Його провідними представниками є уродженці Закарпаття Іван Поп, Микола Макара, Іван Мигович, Михайло Болдижар і Валерій Падяк.[10] Як і їхні проукраїнські колеги, ці автори апріорі вважають, що русинська національність існувала завжди і що це можна довести шляхом вивчення її минулого правдивим і неідеологічним чином (читай: не з позицій українського націоналізму). Прорусинська позиція підкріпилася появою декількох масштабних енциклопедичних праць і досліджень, які побачили світ в Україні та за її межами.[11] Оскільки ці праці є історичними за своєю суттю, у них немає спроб проаналізувати ставлення нинішнього населення Закарпаття до власної національної ідентичності. Їхні автори радше намагаються обґрунтувати вимоги і завдання русинського руху завдяки зверненню до історичних прецедентів, таких як існування регіональної автономії, визнання русинів окремою національністю з боку колишніх держав (зокрема, міжвоєнною Чехословаччиною) та результати колишніх переписів населення з приводу самоідентифікації населення.[12]

Дослідженням карпаторусинства в історичній перспективі займалися також багато науковців поза межами України. Серед них – історики з сусідніх Словаччини (Людовіт Гараксім, Станіслав Конечний, Маріан Гайдош, Петер Шворц)[13], Польщі (Ян Яцек Брускі)[14], Угорщини (Йожеф Ботлік)[15], Росії (Кірілл Шевченко)[16] і більш віддалених Німеччини (Штефан Трьобст)[17], Сполучених Штатів Америки (Богдан Горбаль)[18] і Канади (Павло Роберт Магочій)[19], а також літературознавці Олена Дуць-Файфер і Елейн Русинко.[20] Не намагаючись прямо відповісти на запитання «Чи існує

карпаторусинська національність?», ці історики та літературознавці у своїх працях виходять із припущення, що окремий карпаторусинський історичний і культурний феномен дійсно існував у минулому. Можна також додати, що багато сучасних слов'янських лінгвістів з-поза меж країн Карпатської Русі – зокрема Александр Дуліченко (Естонія), Стефан Пю (Сполучені Штати), Роберт Ротштайн (США), Марк Штеґгерр (Німеччина), Александр Тойтч (Німеччина), Іштван Удварі (Угорщина) і Юрай Ванко (Словаччина) – погоджуються з тим, що русинська мова є окремою східнослов'янською мовою.[21]

Водночас, на мою думку, найкращою допомогою у відповіді на запитання «Чи існує окрема карпаторусинська національність / карпаторусинський народ?» є праці не істориків, лінгвістів чи літературознавців, а соціологів. Вони не намагаються довести, що карпаторусини можуть чи повинні існувати, на прикладах із минулого, а натомість аналізують результати репрезентативних вибірок із приводу самоідентифікації нинішніх жителів відповідного регіону. Найчастіше такі соціологічні дані засновуються на інтерв'юванні мешканців однієї країни – як у роботах Івана Миговича та Александра Пеліна про українське Закарпаття[22], Маріана Гайдоша, Марії Гомінішової та Франтішека Баумґартнера про північно-східну Словаччину[23] і Яцека Новака про польську Лемківщину.[24] Єдиним науковцем, який займається порівняльною соціологією у цій царині, є спеціаліст із Ягеллонського університету в Кракові Ева Міхна, яка піддала детальному аналізу карпаторусинське національне відродження в Польщі, Словаччині та Україні після 1989 року[25]. Хоч ці науковці і не намагаються відповісти на запитання, чи існує карпаторусинський народ, однак отримані ними дані свідчать про те, що на всій території Карпатської Русі існує певна кількість мешканців, які вірять у те, що вони є частиною окремої національності.

Наприкінці я хотів би повернутися до запитання, яке було визначено організаторами конференції у Відні і яке своєю риторичною природою мало би спродукувати очевидну відповідь. Іншими словами, навіщо запитувати про явище, яке не існує? Можливо, більш доречно було би виявити як, чому і до якої міри воно існує? На мою думку, тут є ще багато роботи, і саме соціологи і політологи мають взяти її на себе. Попри порівняльні праці Еви Міхни, соціологічні дослідження карпаторусинської національності в Україні все ще дуже слаборозвинені.

Дійсно, Іван Мигович, як і деякі інші українські соціологи, визнає потребу в розрізненні українців і русинів, однак він використовує офіційні дані, в яких такого розрізнення немає. І хоч Александр Пелін у своїх дослідженнях також відрізняє українців від русинів (а також допускає можливість поєднання декількох ідентичностей), його праці стосуються питання русинської національності в Закарпатській області лише поверхнево. Що стосується сусідніх Румунії та Угорщини, то аналогічних соціологічних досліджень там просто немає.

Історики можуть і надалі вивчати маловідомі аспекти карпаторусинського минулого, однак саме соціологічні дослідження дозволять нам переглянути ті погляди на минуле й сучасність, які ми надто часто сприймаємо як апріорні істини.

ПРИМІТКИ

1 Розгляд гіпотетичної можливості формування рутенської національності ви можете знайти у John-Paul Himka, «The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flight in Almost All Directions», in Ronald Gregor Suny and Michael D. Kennedy, eds., *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999), зокрема с. 150-153.

2 З приводу концепту Карпатської Русі див. Paul Robert Magocsi, «Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians», *Canadian Slavonic Papers*, XXXIX, 3-4 (Edmonton, 1997), pp. 301-334.

3 Цифри взято з офіційних результатів переписів населення, відтворених у Marián Gajdoš, «Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie společnosti», in Štefan Šutaj, ed., *Národ a národnosti: stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektivy* (Prešov: Universum, 2004), s. 148.

4 Основу для наукової дискусії заклала велика газетна стаття із п'яти частин, написана професором лінгвістики Ужгородського державного університету Павлом Чучкою «Как русины стали украинцами», *Закарпатская правда* (Ужгород), 12, 13, 14, 15, 16 вересня 1989 р.

5 Микола Мушинка, *Політичний русинізм на практиці: з приводу виступу професора Павла Роберта Магочого на симпозіумі «Національні меншості Центральної і Південно-Східної Європи»* (Пряшів: Союз русинів-українців ЧСФР, 1991).

6 Серед ґрунтовних праць можна відзначити такі: Олекса Мишанич, «Карпато-русинство: історія та сучасність» у кн. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність*, за редакцією Всеволода Наулка (Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001), с. 362-403; Юрій Балега, *Політичне русинство і будівництво української держави* (Ужгород: Ґражда, 2003); Михайло Тиводар, Політичні та теоретичні аспекти етнічних процесів на Закарпатті XX ст.» у кн. *Закарпаття: народознавчі роздуми* (Ужгород: Карпати, 1995), с. 107-133; Ігор Буркут, *Русинство: минуле і сучасність* (Чернівці: Прут, 2001).

7 Серед праць вказаного інституту з цього приводу слід виокремити колективну монографію на 680 сторінках за редакцією Мая Панчука під назвою *Закарпаття в етнополітичному вимірі* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2008).

8 Олександр Майборода, *Політичне русинство: закарпатська версія периферійного націоналізму* (Київ: Центр досліджень національної безпеки при національному університеті «Києво-Могилянська академія», 1999); Yaroslav Pylyns'kyi, *Rising Ethnic Self-awareness: Carpathian Rusins – Birth of a New Nation or a Political Game?* (Kiev and Copenhagen: Dansk-Ukrainisk Selskab, 1998).

9 З приводу проблеми термінології в існуючій науковій літературі в Україні див. працю М. П. Зана, «Проблема використання етнологічної термінології в контексті дослідження етнічних процесів на Закарпатті в умовах української державності», *Карпатика*, Т. VIII (Ужгород: Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства, 2001), с. 135-145.

10 Володимир Галас і Іван Поп, *Закарпаття в контексті європейської політичної історії XX століття: історіософські роздуми* (Ужгород, 1995); М. П. Макара та І. І. Мигович, «Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя», *Український історичний журнал*, XXXVIII, 1 (Київ, 1994), с. 117-128; Іван Мигович і Микола Макара, «Русинство в контексті сучасного етнічного ренесансу», *Віче*, 7 [88] (Київ, 1999); Іван Мигович і Микола Макара, *Слово за русинів* (Ужгород, 1999); Михайло Болдижар,

Закарпаття між двома світовими війнами (Ужгород: Ужгородський національний університет, 1993); Михайло М. Болдижар, *Наука вимагає правди*, 2-е вид. (Ужгород, 1999); Михаил Болдижар, *Русины учора, днесь, завтра* (Ужгород: Научный центр русиністики, 2006); Михаил Рущак и Валерий Падяк, *Система хозяйствования в Закарпатской области в 1991–2004 годах* (Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2004).

11 Найбільш важливою та всеохоплюючою працею з цієї тематики є *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, eds. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop (Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 2002) – доповнене та розширене видання (2005); україномовне видання: *Енциклопедія історії та культури карпаторусинів* (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010). Інші праці, присвячені конкретним регіонам, включають: *Энциклопедия Подкарпатской Руси* под редакцией Ивана Попа – 2-е дополненное издание (Ужгород: Карпато-русский этнологический исследовательский центр в США, 2006); Михайло Алмашій, *Русинська педагогічна енциклопедія* (Мукачево: Карпатська вежа, 2005); Ivan Pop, *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech* (Praha: Libri, 2005); Bogdan Horbal, *The Lemko Region: A Handbook* (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 2010).

12 Зазначені аспекти є особливо важливими у працях закарпатського правника і громадського активіста Петра Годьмаша, про що, зокрема, свідчить книга Петра Годьмаша і Сергія Годьмаша *Подкарпатская Русь и Украина* (Ужгород, 2003). Ідея стосовно того, що Підкарпатська Русь (Закарпатська область України) в минулому нібито була суверенною державою і тому – згідно з принципами історичного прецеденту та міжнародного права – має право знову отримати такий статус, є основною тезою, яка розглядається в другому виданні праці Годьмаша зі зміненою назвою *История республики Подкарпатская Русь* (Ужгород: Патент, 2008) і у відповідному томі чеської серії книг про історії країн світу: Ivan Pop, *Podkarpatská Rus* (Praha: Libri, 2005).

13 L'udovít Haraksim, «Národnostná identita Rusínov na východnom Slovensku», in L'udovít Haraksim, ed., *Národnosti na Slovensku* (Bratislava: Veda/ Slovenská akadémia vied, 1993), c. 71-80; Stanislav Konečný, «Rusíni na prelome dvoch tisicroči», in Anna Pliškova, ed., *Rusínska kultúra a školstvo po roku 1989* (Prešov: Prešovská univerzita, *Ústav rusínskeho jazyka a kultúry*, 2008), c. 5-37; Marián Gajdoš, «Rusíni: nová etnická menšina Slovenska?», in Viera Bačova and Zuzana Kusá, eds, *Identity v meniacej sa společnosti*

(Košice: Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied, 1997), c. 127-136; Peter Švorc, *Krajinska hranica medzi Slovenskom i Podkarpatskou Rusou, 1919–1939* (Prešov: Universum, 2003); Peter Švorc, *Zakletá zem: Podkarpatská Rus, 1918–1946* (Praha: Lidové noviny, 2007).

14 Jan Jacek Bruski, «Rusini Karpaccy – separatyzm czy przebudzenie narodowe? z genezy współczesnego rusinizmu», in *Regionalizm a separatyzm: história i współczesność*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, № 1492 (Katowice, 1995), s. 158-179; Jan Jacek Bruski, «Rusini w Polsce i na Slowacji: meandry świadomości narodowej», in Stefan Bednarek, ed., *Świadomość narodowa w Polsce i Slowacji w XIX i XX wieku* (Wrocław, 2003), s. 107-129.

15 József Botlik, *Egestas Subcarpathica: adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez* (Budapest: Hatodik Síp, 2000), József Botlik, *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*, Vol. I: *1918–1945* and Vol. II: *1939–1945* (Nyíregyháza: IMI Print, 2005).

16 Stefan Troebst, «Regionalismus und Autonomiestreben im Ostmitteleuropa der Nach-'Wende'-Zeit: Mährer und Russinen im Vergleich», in Heinz-Dietrich Löwe et al., *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Vlg., 2000), S. 67-104.

17 Кирилл Шевченко, *Русины и межвоенная Чехословакия: к истории этнокультурной инженерии* (Москва: Модест Колеров, 2006).

18 Bogdan Horbal, *Działalność polityczna Łemków na Łemkówszczyźnie, 1918–1921* (Wrocław: Arboretum, 1997).

19 Paul Robert Magocsi, *The Rusyns of Slovakia: An Historical Survey* (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 1993); Paul Robert Magocsi, *Of the Making of Nationalities There is No End*, 2 vols. (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 1999); Paul Robert Magocsi, *The People From Nowhere: An Illustrated History of Carpatho-Rusyns* (Uzhhorod: V. Padiak Publishers, 2006).

20 Helena Duć-Fajfer, *Literatura łemkówska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku* (Kraków: Polska akademia umiejętności, 2001); Elaine Rusinko, *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'* (Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 2003).

21 Александр Дуличенко, *Письменность и литературные языки Карпатской Руси* (Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2008); Stefan M. Pugh, *A New Historical Grammar of the East Slavic Languages*, Vol. I: *Introduction and*

Phonology (Munich: LINCOM, 2007); Robert A. Rothstein, «Carpatho-Rusyns and Their Language» and «Advances in the Rusyn Language», in Elaine Rusinko, ed., *Committing Community: Carpatho-Rusyn Studies as an Emerging Scholarly Discipline* (New York: Columbia University Press/ East European Monographs, 2009), pp. 20-32 and 362-367; Marc Stegherr, *Das Russinische: kulturhistorische und sociolinguistische Aspekte* (München: Otto Sagner, 2003); Aleksandr Teutsch, *Das Rusinische der Ostslowakei im Kontext seiner Nachbarsprachen* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001); Иштван Удвари, «Александр Духнович – продолжатель традиции русинского литературного языка», *Studia Russica*, XX (Будапешт, 2003), с. 456-461; Juraj Vaňko, *The Language of Slovakia's Rusyns/Jazyk slovenských Rusínov* (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 2000); Juraj Vaňko, «The Rusyn Language in Slovakia: Between a Rock and a Hard Place», *International Journal of the Sociology of Language*, No. 183 (Berlin and New York, 2007), pp. 75-96. Деякі з цих, а також інші автори представлені в Paul Robert Magocsi, ed., *Русиньскый язык*, Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Vol. 14 (Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, 2004) – 2nd ed. (2007).

22 Іван І. Мигович і Микола П. Макара, *Закарпатський соціум: етнологічний аспект* (Ужгород: Ужгородський державний інститут, Інститут соціології НАНУ, 2000); Іван Мигович, *Закарпатський соціум: виклики і випробування*, 2 томи (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2009); А. В. Пелин «Различия между официальной статистикой и результатами социологического исследования по проблемам национальных меньшинств в Закарпатье», в: *Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин у Закарпатті»* (Ужгород: Ужгородський державний інститут, 1997), с. 199-210; А. В. Пелин «Динамика межэтнических отношений Закарпатья 1995–1998 годов», *Ученые записки Симферопольского государственного университета*, № 11 (Симферополь, 1999), с. 76-84.

23 Marián Gajdoš, Mária Homišinová et al., *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia: k vybraným výsledkom historicko-sociologického vyskumu v roku 2000* (Prešov: Universum, 2001); František Baumgartner and Marián Gajdoš, «K otázkam etnickej identity Rusínov», in Ján Lipinský, ed., *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku* (Prešov: Robert Vico, 2002), s. 17-33.

24 Jacek Nowak, *Zaginiony świat?: Nazywają ich Łemkami* (Kraków: Universitas, 2000).

25 Ewa Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej: ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce* (Kraków: Polska akademia umiejętności, 2004). Міхна також приділила особливу увагу лемко-русинам Польщі у своїй праці *Łemkowie: grupa etniczna czy naród* (Kraków: Nomos, 1995).

СТАТТЯ ШОСТА

МІФИ ТА СТЕРЕОТИПИ В ІСТОРІЇ КАРПАТСЬКОЇ РУСІ

Мій інтерес до теми міфів та стереотипів був спровокований нещодавно завершеною мною масштабною історією Карпатської Русі і карпаторусинів в Європі та Північній Америці.[1] У процесі написання наративу, який починається з доісторичних часів і триває донині, я стикнувся з багатьма описами минулих подій, які здалися мені, щонайменш, сумнівними. Виникло питання: чи повинен я просто переказувати для північноамериканського читача ці майже канонічні розповіді, що присутні в багатьох опублікованих працях про регіон? Або ж мені слід просто відкинути описи і тлумачення, які, на мою думку, відображають міфологічний або стереотипний підхід, і подати версію подій, що, знову ж таки, на мою думку, відображають більш збалансований і неупереджений підхід до історичного минулого. Як професійний історик XXI ст., якого віддаляє велетенська відстань в плані часу та культури від предмета опису, я обрав неупередженість пріоритетом своєї праці. Тут я хотів би поділитися деякими з потенційно нескінченних прикладів міфів і стереотипів карпаторусинської історіографії, які є досить відомими, проте не увійшли до моєї нової історії краю.

Спершу мені хотілося б зупинитися на термінології. Термін «міф» вживається мною відповідно до його класичного словникового визначення, яке подає три значення слова: 1) «оповідь... зазвичай невідомого походження <...>, котра начебто стосується історичних подій»; 2) «істота або предмет, що існують в людській уяві й існування

(чи неіснування) котрих неможливо довести»; 3) «оповідь, придумана навмисне, для завуалювання істини».[2]

Існує якісна різниця в цих значеннях. Перші два належать до традиційних знань, які передаються з покоління в покоління і вважаються майже безперечною істиною. Третє визначення, навпаки, тлумачить міф як свідомо чи навіть навмисно витворену оповідь, незалежно від того, чи базується вона на певних історичних реаліях, чи є повною вигадкою. Отже, як ми бачимо, існує два види міфів: 1) ті, що прийшли з традиції і пасивно розглядаються як історична правда; 2) активно створені з метою приховування або спотворення реальної історії. Стосовно терміна «стереотип», то словник визначає його як «стандартизована картина, яка існує в уявленні певної групи людей і представляє спримітизовану думку <...> або некритичне судження».[3] Базуючись на даному визначенні, я дозволю собі висловити (чи навіть підсумувати) своє власне розуміння стереотипу. Це, власне кажучи, той самий міф, який був повністю включений в культуру і менталітет даного суспільства, в даному разі карпаторусинського. Своє завдання я вбачаю у визначенні міфу і лише в другу чергу – у тому, щоб запропонувати своє бачення того, як деякі з міфів стали соціальними стереотипами.

Існуюча історична література про Карпатську Русь та карпаторусинів включає в себе як пасивні, так і активні різновиди міфу. Мені хотілось би навести кілька прикладів таких оповідей, котрі можуть бути класифіковані як пасивні, змішані пасивно-активні та активні.

Пасивна різновидність міфу найчастіше з'являється в описах середньовічного періоду. Тут у традиційній карпаторусинській історіографії домінують три теми: титул *dux Ruizorum*; територіальне утворення *Marchia Ruthenorum*, і християнська місія святих Костянтина-Кирила і Мефодія. Усі три пов'язані з тим, що відомий ісламіст Бернард Льюїс назвав «фундаційним міфом», тобто, потребою державних чи бездержавних народів продемонструвати собі та зовнішньому світові своє висококультурне та героїчне походження (в європейському контексті особливо цінується прямий чи непрямий зв'язок зі стародавньою Грецією чи Римом!), і що вже в далекому минулому існувала політико-адміністративна структура, яка може розглядатися як перший етап існуючої в даний час незалежної держави або ж такої, яка

повинна бути створена.[4] Очевидно, що старшою є дата заснування гіпотетичної політико-адміністративної одиниці, тим краще, оскільки вік додає авторитету, а також забезпечує юридичне обґрунтування територіальних претензій в сучасну епоху.

Отож, почнімо вивчати міфологію в хронологічному порядку. Кілька історій карпаторусинів стверджують, що на початку XI ст. перший король Угорщини Стефан I наділив свого сина Емеріха титулом *dux Ruizorum,* котрий в свою чергу походить від назви *Marchia Ruthenorum* – територіального утворення, розташованого уздовж північно-східного кордону Угорського королівства початку XI ст., тобто поруч або на території, пізніше відомій як Підкарпатська Русь (сьогоднішня Закарпатська область України). Австрійський вчений кінця XIX ст. Герман Бідерманн припускав, що латинська назва *Marchia Ruthenorum* є еквівалентом слов'янської Руська Крайна.[5] Згодом кілька вчених-славістів, а також місцеві карпаторусинські автори підносили це як доказ існування на південних схилах Карпат руського князівства як до, так і після прибуття мадярів у IX ст.[6] А з цього логічно випливав висновок, що оскільки карпаторусини мали власне князівство, яке проіснувало аж до середини XIII ст., то це є прямою вказівкою, що, подібно до інших бездержавних народів, вони заслуговують мати власну державу. Ця мета була близькою до реалізації наприкінці Першої світової війни, яка спричинила розпад центральноєвропейських імперій та реконфігурацію політичної карти центральної Європи, здійсненої в результаті роботи Паризької мирної конференції 1919–1921 рр.

Тісно пов'язаною з фундаційним міфом та необхідністю підвищення свого нинішнього статусу за допомогою хронологічного віку і прецеденту, оповідь про місію двох візантійських братів, Костянтина-Кирила і Мефодія, котрим, як правило, приписують поширення християнства і створення письма для слов'ян в XI ст. За це досягнення ці «апостоли слов'ян» були, одинадцять століть по тому, проголошені папою Іоаном Павлом II святими покровителями слов'ян Європи. Найперші історії Карпатської Русі, написані у XVIII та на початку XIX століть (Франтішек Коллар, Іоаникій Базилович, Михайло Лучкай), стверджували, що русини вже були християнами до приходу мадярів.[7] Церковні історики останнього часу намагаються бути більш точними, стверджуючи, що карпаторусини, можливо, були обізнані

про віру, але офіційно християнство прийняли з часу місії Кирила і Мефодія – або безпосередньо від братів у 863 р. на шляху до їх кінцевого пункту призначення – Моравії, або від їхніх учнів.[8] В будь-якому разі, карпаторусини, як православні, так і греко-католики, вважають гідними довіри заяви про те, що «їх руська християнська церква» була заснована більш ніж за століття до офіційної дати хрещення Русі у 988 р., яка знаменувала собою християнізацію решти східних слов'ян – предків сучасних росіян, білорусів і українців.

Насправді, міфи навколо середньовічної Карпатської Русі були розвінчані вченими різних національностей та історіографічних шкіл. Серед них історик з Російської імперії Олексій А. Петров, активний у міжвоєнний період філолог-карпаторусиніст проугорської орієнтації Олександр Бонкало та археолог з посткомуністичної України Йосип Кобаль. Усі вони стверджували і, як на мій погляд, переконливо, що оповіді про *dux Ruizorum* і *Marchia Ruthenorum* засновані на неправильному прочитанні одного або двох термінів; крім того, ці терміни згадуються в середньовічних документах, що походять навіть не з Угорщини, а з німецької Священної Римської імперії.[9]

Щодо місії Кирила і Мефодія, фахівці, починаючи від чеського церковного історика Франтішка Дворніка і багатьох після нього, вже давно відзначили, що немає жодного способу з упевненістю визначити фактичний маршрут братів-місіонерів з Константинополя до Моравії, але є безсумнівним, що цей шлях не пролягав через територію Карпатської Русі.[10] Таким чином, вислідком місії аж ніяк не могло стати створення Мукачівської єпархії в IX ст., як це твердять багато авторів.[11] З іншого боку, багато фахівців вказали на християнську присутність в Дунайському басейні вже в IX ст.: і серед слов'ян Панноніі – карпатських слов'ян (предків карпатських русинів і словаків), і серед деяких з найраніших мадярських воїнів, присутніх в регіоні ще до головного мадярського завоювання, яке пов'язується з 896 роком.[12]

У той час як протягом майже століття історики за допомогою складних і переконливих методів підважували міфи про середньовічний період, засновані на дуже бідних письмових доказах або і за їх відсутності, набагато складнішими для розвінчання були міфи, пов'язані з новішими часами. Серед найпоширеніших з них є стереотипне зображення страждань карпатських русинів (а також словаків і румун)

протягом тисячі років угорського панування. Згідно з цією ідеологемою, угорські володарі азіатського походження послідовно, протягом цілого тисячоліття, знищували державні структури пригноблених народів, що жили під їх владою, закріпачували та експлуатували селянські маси, переслідували їх церкву східного обряду, паплюжили культуру і мову немадярських народів, нічого (або майже нічого) не робили аби поліпшити економічні умови Карпатської Русі та інших периферійних областей Угорського королівства, чи то за допомогою впровадження прогресивних методів в сільському господарстві, чи даючи поштовх індустріалізації.

Чому значна частина цієї стандартної оповіді може бути класифікована як міф? По-перше, угорське правління не дійшло до північних Карпат аж до кінця XI–початку XII ст., а це значить, що на початок XX ст., коли міф про тисячоліття угорського ярма був остаточно сформульований, Угорське королівство фактично правило Карпатською Руссю близько 800 років, а не 1000.

Стосовно економічних та національних утисків, то Угорщина протягом чи не усього часу свого існування до Першої світової війни для більшості свого населення була типовим європейським королівством; управлінська та соціальна структура його була створена у ранньомодерний період, тобто в XV–XVI ст. Основний правлячий стан королівства, дворянство, складався з осіб різного етнічного походження; державною мовою була латина (практично до кінця XVIII ст., формально – до 1844 р.), і державна політика, спрямована на асиміляцію карпатських русинів та інших немадярських народів, не проводилася аж до другої половини XIX ст., тобто до періоду від 1870-х років до 1918 р. Нетолерантна політика мадяризації, спрямована проти немадярів, тривала близько півстоліття (хоча слід зазначити, це були останні півстоліття існування Австро-Угорщини), а не 800 або 1000 років.

Стосовно феодальної соціальної політики Угорщини, то вона була однаково дискримінаційною щодо селянства як до, так і після формального скасування кріпацтва у 1848 році. Іншими словами, угорські державні органи і, особливо, землевласники-аристократи у своєму зневажливому і часто репресивному ставленні до селян однаково відносилися до осіб різного етнічного походження: чи вони були слов'янами, чи румунами, чи мадярами.

Нарешті, історичний досвід спростовує зображення Карпатської Русі в повному обсязі як злиденної землі дрібних землеробів, пастухів і лісорубів, що животіли в кращому випадку на рівні прожиткового мінімуму і без можливості працювати в промисловому секторі. Звичайно, існували райони Карпатської Русі, зокрема у високогірних долинах, де селяни і пастухи жили у вкрай поганих економічних умовах, не маючи змоги прогодувати свої сім'ї через обмежені врожаї на своїх посередньої родючості ґрунтах, і в несприятливому кліматі в цілому (багато дощів при нестачі сонячного світла). З іншого боку, передгір'я і прилеглі низовини, з їх родючішою землею і сприятливішими кліматичними умовами, дозволили до кінця XIX ст. збільшити кількість господарств, що спеціалізувалися на городництві, а також садів і виноградників, чиї врожаї давали надлишки, які селяни могли продати і тим самим не лише забезпечити прожитковий мінімум, а й отримати прибуток.

На відміну від стереотипів щодо цього періоду, в регіоні існували фабрики, перші з яких було засновано ще у XVIII столітті. Їх, однак, було недостатньо, аби працевлаштувати увесь надлишок робочої сили, який був результатом загального демографічного приросту населення, котрий, у свою чергу, не зміг забезпечити достатню зайнятість у сільськогосподарському секторі. І все ж міф про Карпатську Русь тих часів як землю знедолених жебраків, край, повністю недоторканий індустріалізацією, повторювався настільки часто, що перетворився майже на мантру. До ранніх підприємств, заснованих ще у XVIII ст. (виробництво полотна, металообробка, видобуток та переробка солі), у 1870-х роках додалися кілька лісопилок і хімічних спиртзаводів, які зробили ставку на використання основного природного ресурсу регіону – лісів. Отже, на початку XX ст., було кілька хімічних заводів по всій Підкарпатській Русі (в Перечині, Сваляві, Великому Бичкові та інших населених пунктах), які були профінансовані та (або) експлуатовані за участі іноземного капіталу і власників. На деяких з цих підприємств працювало від 800 до 1000 робітників.

Стосовно стереотипної думки про те, що регіон був не тільки соціально і економічно занедбаним, але й культурно відірваним від зовнішнього «цивілізованого» світу, варто розглянути такі приклади. Великий європейський композитор Ференц Ліст був у 1880-ті роки частим гостем землевласника-орендодавця графа Нандора Плотені,

який мешкав у селі на схід від Ужгорода. Приблизно в той самий час (1888–1892 рр.) модерністський композитор Бела Барток відвідував середню школу в м. Севлюш (нині Виноградів), де він створив деякі з ранніх своїх композицій, натхненних, зокрема, карпаторусинськими і румунськими народними мотивами. Протягом десятиліття перед Першою світовою війною засновник угорської Надьбаньської школи імпресіонізму живописець Шимон Голлоші запрошував художників з усієї центральної та східної Європи на щорічні пленери в район підкарпатського містечка Тячево, де пізніше оселився сам і працював протягом останніх років свого життя. На більш прозаїчній ноті: ця «забута» земля, де убогі мешканці начебто не мали часу вгору глянути від важкої праці, не кажучи вже про якісь розваги, все ж стала одним з п'ятдесяти місць гастролей американського шоумена Вільяма Ф. Коді (більш відомого як Буффало Білл) по Австро-Угорській імперії. У 1906 році, разом зі своїм «Wild West Show» у повному складі, що включав більш, ніж 800 ковбоїв та індіанців (разом з 350 кіньми), показав грандіозну програму в Ужгороді та під Мукачівським замком.[13]

Дехто може твердити, що вищенаведені приклади про короткострокові гастролі закордонних артистів носять поверховий характер і мало говорять про освітній та культурний рівень мешканців карпаторусинських земель. Існують і більш істотні приклади. Неспростовним фактом є те, що протягом десятиліття перед Першою світовою війною карпаторусини – висококваліфіковані фахівці різноманітних спеціальностей потяглися до Будапешта, де на них чекала успішна кар'єра у найвищих сферах угорського суспільства як державних службовців, науковців та митців.[14] Серед карпаторусинів, що залишилися на рідних теренах, були адвокати, нотаріуси, викладачі і, незважаючи на очевидну недемократичність угорського суспільства, депутати парламенту і громадські діячі. Таким чином, ми бачимо, що Карпатська Русь була не *tabula rasa*, а середовищем, в якому інтелектуальна і громадська еліта сформувалася до Першої світової війни, і багато з цих діячів будуть відігравати значну роль у нових політичних структурах центральної Європи після 1918 р.[15]

Чому ж тоді міф про 1000 років угорського гноблення все ще настільки поширений? Значною мірою це пов'язано з доволі рідкісним явищем – збігом напрямів та інтересів у трьох історіографіях XX ст.

або, точніше, у трьох політичних ідеологіях: американській, чеській і радянській. Казка про карпаторусинську убогість наприкінці XIX ст. добре вписується в американську ідеологію, яка в той час вбачала – і продовжує бачити – Сполучені Штати як країну безмежних можливостей і порятунку для позбавлених коріння селянських мас південної та центральної Європи – використовуючи знаменитий образ нагородженої Пулітцерівською премією книги Оскара Генліна[16] на тему американської імміграції. З метою збереження міфу про Америку як країну можливостей і спасіння, більшість авторів, включаючи професійних істориків, закривають очі на факт (або й не знають цього!), що майже 30% усіх іммігрантів з Європи, які приїхали в США за період 1908 – 1923 років, назавжди повернулися до своєї європейської батьківщини ще до Першої світової війни.[17] Стосовно тих, що залишилися в Америці, то вони активно сприяли створенню образу США як місця повного задоволення всіх потреб і матеріального процвітання, на відміну від Європи, в даному випадку Австро-Угорщини – країни, з якої карпаторусини змушені були тікати через жахливі економічні умови.

З розпадом Австро-Угорщини та створенням Чехословаччини наприкінці 1918 року нові демократичні правителі карпатських русинів, чи то на Пряшівщині в східній Словаччині, чи начебто в автономній провінції Підкарпатській Русі, представляли себе як рятівників своїх братів, слов'ян-карпаторусинів від гніту Габсбургів та гноблення Угорщиною. Виступаючи перед новоствореним парламентом Чехословаччини, впливовий сенатор-чех Вацлав Клофач заявив, що карпатські русини «ніколи не мали ні школи, ні освіти, ні чого-небудь. Я ніколи не бачив у світі такої чорної Африки як на високогір'ї Підкарпатської Русі».[18] Коротко кажучи, аж поки чехи не прибули на місце події в 1919 році, тут панувала неписьменність, не існувало промисловості, населення жило в злиднях, а про культурні можливості годі було й говорити. Зовсім недавно, в 2012 році, чеські письменники все ще повторювали сумовиту літанію, що навіть в умовах Другої світової війни підвладна в той час Угорщині «Підкарпатська Русь була землею хліборобів і лісорубів, котра була на рівні середньовіччя».[19] І для закріплення точки зору про те, що чехи повинні продовжувати розглядатися як культуртрегери, у давні стереотипи вливають нове життя: не лише «[до 1919 року] там не існує

будь-яка русинська інтелігенція або публікації русинів, угорська влада навіть несе відповідальність за розділення [русинської] розмовної мови на різні діалекти».[20]

Стосовно радянських марксистських авторів, які завзято взялися за справу після 1945 року, то вони рішуче відкинули будь-який натяк на те, що «колоніальна політика буржуазної Чехословаччини могла здійснити кардинальні позитивні зміни» для покращення долі карпаторусинів. Проте марксисти, як не парадоксально, демонстрували одностайну згоду як з американськими, так і з чеськими стереотипними уявленнями, а саме: що Угорське королівство було феодальною державою, заснованою на безжальній експлуатації селянських мас, котрі відчайдушно чекали звільнення, яке могло прийти тільки зі Сходу на крилах революції в більшовицькому стилі. «Інсинуації» ворожих імперіалістичних сил спричинили те, що революція потерпіла поразку у 1918–1919 роках, проте знайшла своє остаточне тріумфальне завершення в результаті «возз'єднання» краю з Радянським Союзом наприкінці Другої світової війни в 1945 році. З цієї нагоди Микита Хрущов, перший секретар ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України, встановив ідеологічні принципи, яким повинні були слідувати історики. Відповідно до настанов радянського лідера «у другій половині IX ст., угорські завойовники захопили землі Закарпатської Русі. З того часу цілі століття закарпато-українці [карпаторусини] були під ярмом угорських поміщиків і капіталістів. <...> Угорські реакційні правителі зовсім не зважали на українську [карпаторусинську] націю, душили українське слово, закривали українські школи, переслідували українську культуру. Все робилося для того, щоб тримати українців Закарпаття в темряві і поневоленні».[21] У цій міфологічній тенденції і американські, і чеські, і радянські історики-марксисти стали мимовільними ідеологічними спільниками, які зберігали вірність стереотипові щодо Першої світової війни, а також постулатові про повну відсутність позитивних рис австрійського та угорського правління в Карпатській Русі.

Повними різних перекручень є міфи, пов'язані з подіями XX ст. Два з них пропагувалися з особливою наполегливістю, оскільки вони належать до категорії активних міфів, що стали компонентом державної політики. Перший з них стосується шестимісячного періоду наприкінці 1938 – початку 1939 рр., коли в результаті Мюнхенської угоди

керівництво трансформованої Чехословачини було зобов'язане надати автономію Підкарпатській Русі, відомій також як Карпатська Україна. У літературі на цю тему домінували дві різко протилежні точки зору і відповідно сформувалися дві групи авторів, які їх представляли: з одного боку, це історики-марксисти з колишніх Радянського Союзу та комуністичної Чехословаччини, а з іншого – українські націоналістичні автори за кордоном і, починаючи з 1991 року також і в незалежній Україні.

З першого погляду, ці дві групи демонструють діаметрально протилежні переконання: марксисти характеризують Карпатську Україну як «буржуазно-націоналістичний режим», «фашистську маріонетку» в руках гітлерівської Німеччини.[22] На противагу цим радянським кліше, націоналісти вважають автономне утворення на Підкарпатській Русі виявом героїчних зусиль, спрямованих на створення незалежної української держави у час масшабних політичних змін у центральній Європі. У той же час, автори обох груп виявляють повну згоду в питанні визнання місцевих мешканців східнослов'янського походження етнічними українцями. Для націоналістів, зокрема, короткий період карпатоукраїнської державності має особливу цінність, оскільки тлумачиться як кульмінація процесу повного прийняття української ідентичності місцевими мешканцями ще напередодні Другої світової війни. Остання точка зору є вирішальним аргументом у боротьбі з твердженнями про українську ідентичність як нав'язану підкарпатському населенню вже після приєднання цього краю Радянським Союзом у 1945 році. Тезу про природну еволюцію русинів в українців, уособленням якої стало існування Карпатоукраїнської держави, були вперше висунуті україноорієнтованими авторами – політичними емігрантами (Василь Маркусь, Петро Стерчо, Вікентій Шандор), проте їх перевершили історики незалежної України, зокрема Микола Вегеш.[23]

Але наскільки українською була Карпатська Україна? Безумовно, є фактом, що в другому автономному уряді, призначеному наприкінці жовтня 1938 року, переважали діячі української орієнтації на чолі з Авґустином Волошиним. У наступному місяці його уряд ввів українську мову як основну для викладання в школах краю, а всі викладачі-русофіли та русинофіли, які відмовилися викладати українською, були звільнені з роботи, а в деяких випадках навіть заарештовані.[24]

Історичною правдою є також факт використання урядом А. Волошина назви «Карпатська Україна», хоча це був лише альтернативний термін, дозволений чехословацьким парламентом, коли 22 листопада 1938 року він офіційно надав автономію провінції Підкарпатська Русь. По суті, чехословацький уряд в Празі зберіг за собою верховну владу, оскільки Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) не була суверенною державою, а лише автономною областю Чехословаччини.[25]

Нарешті, відповідає дійсності факт, що уряд А. Волошина організував вибори до автономного парламенту (сойму), які успішно відбулися 22 лютого 1939 року. Проте задовго до цієї дати всі політичні партії в Підкарпатської Русі були заборонені, за винятком однієї – Український національний союз. Це означало, що русофільски і русинофільськи орієнтовані активісти, які створили свої власні національні ради і політичні партії, були відсторонені від участі у виборах.

Апологети українофільської орієнтації часто відзначають як успіх той факт, що 93% виборців голосували за український список кандидатів.[26] Це, однак, мало що нам говорить про національну орієнтацію електорату. Крім того, що не було ніякого вибору, крім українського списку, передвиборна пропаганда уряду Волошина стверджувала, що, голосуючи за український список, громадянин виступає за «незалежність Карпатської України в межах тристоронньої спілки чехів, словаків та українців».[27] Заклик до незалежності виглядає несумісним з одночасною заявою уряду про те, що «ми є федеративною частиною Чехо-Словацької республики <...> тільки тоді <...> буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна».[28] Отже, говорити про Карпатську Україну та її населення в 1938–1939 рр. як переважно українське за національними переконаннями, базуючись на результатах виборів, є перебільшенням, що перетворюється на міф, який більше не є просто ідеологічним витвором україноорієнтованих емігрантів за кордоном – тепер це частина державної політики і свято державного значення, яке щорічно відзначається в незалежній Україні.[29]

Другий з міфів XX століття, особливо вартий розгдяду, – питання про «приєднання», «об'єднання» чи «возз'єднання» Підкарпатської Русі з Радянським Союзом, офіційно завершене в червні 1945 року. Радянські марксисти обрали для опису цієї події термін «возз'єднання», маючи на увазі, що в минулому Підкарпатська Русь була деякий час

частиною Радянського Союзу або державної структури, яку СРСР оголосив своєю історичною попередницею.[30]

Оскільки неможливо було спростувати, що регіон був частиною Угорського королівства протягом не менш ніж 800, якщо не 1000 років, то виникала необхідність якимось чином продемонструвати, що у певний момент своєї історії, до або під час угорського панування у середньовіччі, даний регіон був пов'язаний з державою-«попередницею» Радянського Союзу, тобто, державою, до якої він мав бути «повторно приєднаний». Цією середньовічною країною повинна була стати Київська Русь, яка існувала з кінця IX до середини XIII ст. і яка, з точки зору радянської марксистської історіографії, була предтечею Московського царства, Російської імперії і, в кінцевому підсумку, Радянського Союзу. Саме на цьому етапі ми просуваємося від пасивного сприйняття традиційних міфів до активної міфотворчості; іншими словами, до категорії міфу, чиїм творцям потрібно було вигадувати «історію як завуальоване пояснення істини».

Під завісу Другої світової війни повновладний диктатор Радянського Союзу Йосиф Сталін вирішив зі стратегічних міркувань – і в суперечності з його ж власною домовленістю з військовими союзниками, – що Підкарпатська Русь повинна належати Радянському Союзові. Від радянських істориків та їх комуністичноорієнтованих чеських колег очікувалося винайдення пристойного історичного обґрунтування такої політичної несподіванки. І вони не розчарували Вождя![31]

Відповідно до літописного запису, який став непорушним стандартом для істориків, Підкарпатська Русь була частиною середньовічної Київської Русі, і навіть після утворення феодальної Угорщини регіон потрапляв під владу князів із сусідньої Галицької Русі, принаймні на півстоліття між 1280 і 1320 роками. Байдуже, що в даному записі йшлося про пожертвування (у вигляді лену) одного з маєтків в одній із частин Підкарпатської Русі (Березький комітат), який угорський король подарував своєму зятеві, який виявився князем сусіднього Галицького князівства. Цей короткостроковий дар на невеликий шматок землі дав привід для тлумачення, що це були всі землі Березького комітату, або навіть ціла Підкарпатська Русь, а отже, на цій «історичній» підставі, в 1944–1945 роках, вона – вже як Закарпатська Україна – повинна була знову об'єднатися з державою, частиною країни-попередниці якої вона

нібито колись була. Міф возз'єднання є одним з багатьох спотворень історичних фактів, на яких історики, як радянські марксистські, так і антирадянські українські націоналістичні, знайшли точку дотику. Таким чином, в усьому іншому антирадянська, діаспорна *Encyclopedia of Ukraine* однозначно проголошує, що «Лев [король Галичини] продовжив свій домен в Закарпатті, і українська влада в регіоні Мукачева тривала більше 50 років».[32]

Крім обґрунтування, на основі хоч і не надто надійних фактів історичного минулого, радянські марксистські ідеологи та їхні українські націоналістичні антагоністи зійшлися ще в одній точці – національності. Українські національні ідеологи ще з кінця XIX ст. стверджували, що східнослов'янські етнографічні групи, що мешкають в північних Карпатах – лемки, бойки та гуцули – були лінгвістично і культурно частиною української національності.[33] Комуністи виходили з того ж положення, сформульованого під час обговорення на П'ятому конгресі Комінтерну, що відбувся в Москві в 1924 році. Таким чином, в 1944–1945 роках Радянський Союз нібито не ставив перед собою завдання анексувати Підкарпатську Русь (Закарпаття), Москва лише відповідала на звернення місцевого українського населення, яке бажало «возз'єднання з матір'ю-Україною».

Конкретний механізм висловлення даного прохання прийняв форму «з'їзду народних комітетів», що відбувся в листопаді 1944 року, участь в якому взяли більше шестисот делегатів. У присутності генералів Червоної армії та офіцерів радянської контррозвідки було прийнято резолюцію, в якій стверджувалося: «закарпатоукраїнський народ <...> вирішив, раз назавжди здійснити свою віковічну мрію <...> возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю – Радянською Україною».[34] Делегати, що прийняли резолюцію, а також особи, що підписали петиції, які брали участь у з'їзді, діяли під погрозами і тиском, що відзначено кількома істориками цього періоду, в тому числі очевидцем, делегатом з'їзду Василем Маркусем, який згодом, в діаспорі написав поважну монографію, присвячену питанню «возз'єднання».[35] Відзначаючи, що з'їзд 1944 року в Мукачеві був трохи більше, ніж політично натхненним спектаклем в радянському дусі (символічно, що подія відбувалася в кінотеатрі), влаштованим для виправдання територіального загарбання, В. Маркусь і незліченні інші українські науковці, публіцисти, письменники все одно розглядають

активно створений міф про акт «возз'єднання» 1944 року, як правове та історичне виправдання Радянського Союзу, а тепер – незалежної України – включити до своїх кордонів історичну Підкарпатську Русь, нинішню Закарпатську область.[36]

Існує, звичайно, багато інших міфів про Карпатську Русь, вартих обговорення.[37] Деякі з них стверджують, що саме поняття «Карпатська Русь» – не більш, ніж інтелектуальний конструкт, створений патріотичними інтелектуалами в останні десятиліття XX ст. А для скептиків, які мають звичку критично ставитися до самої ідеї написання історії того, що вони розглядають як суто віртуальне місце (Карпатську Русь), я міг би на завершення сказати, що моя нова книга виконує вимогу, прописану у тлумачному словнику Вебстера як визначення для слова «історія»: «оповідь про події, пов'язані з реальним чи уявним об'єктом, людиною або кар'єрою».[38]

ПРИМІТКИ

1 Paul Robert Magocsi, *With Their Backs to the Mountains : A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns* (Budapest and New York: Central European University Press 2015).

2 *Webster's New International Dictionary of the English Language* (Springfield, Mass.: G. And C. Merriam Co., 1971), p. 1497.

3 Там само, p. 2238.

4 Bernard Lewis, *History – Remembered, Rediscovered, Invented* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1975), p. 59.

5 Herman Biederman, *Die ungarischen Ruthenen*, Vol. II (Innsbruck: Vlg. der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung, 1867), pp. 59-60.

6 Серед авторитетних істориків, які визнавали існування князівства *Marchia Ruthenorum (*Руська Крайна) були чехи Любор Нідерле та Вацлав Халупецкі, українці Михайло Грушевський та Олександр Мицюк та карпаторусини Василь Гаджеґа та Іван Поп. Див. дискусію на цю тему

в: Олександер Баран, *Карпатська Україна: шлях до державності* (Вінніпеґ: Українська вільна академія наук, 2003), С. 15-18.

7 Це питання обговорюється у статті: Іван Поп, «Історіографія», в: *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*, ред. Павло Роберт Маґочій та Іван Поп (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010), С. 258-260.

8 Теза про навернення карпаторусинів у 863 р. безпосередньо Кирилом і Мефодієм найбільш самовіддано обстоюється в праці: Степан Пап, *Початки християнства на Закарпатті* (Філадельфія: Української католицької церкви у ЗСА, 1983), С. 25-48.

9 Алексей Л. Петров, *Древнѣйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви і іерархіи 1391-1498* (Praha: Orbis/Sbor pro výskum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1930), s. 26-47; Sándor Bonkáló, *A Rutének/Ruszinok* (Budapest: Franklin Társulat Kiadása, 1940), old. 46-56; Йосип Кобаль, «Історія Закарпаття: спроба деміфологізації», ч. 2, *Екзиль'*, № 2 (Ужгород, 1998), С. 3-4 та ч. 3, в: *Суботній Ужгород* (Ужгород, 1998), С. 24-27.

10 Francis Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs: SS Constantine-Cyril and Methodius* (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1970).

11 Офіційне видання Мукачівської греко-католицької єпархії *Schematismus* в 1878 і 1908 роках проголошує в першому реченні короткої історії ("Brevis Historica Notitia»), що єпархія є однією з найстаріших в Паннонії і була заснована ще до приходу мадярів.

12 Gyula Moravcsik, «The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary», *The American Slavic and East European Review*, VI [18-19] (New York, 1947), pp. 134-151.

13 Miroslav Čvančara, «Buffalo Bill na Podkarpatsku», *Podkarpatská Rus*, XVI, 2, (Praha, 2006), s. 9.

14 Серед діячів, яких варто згадати, є державний радник Jenő Szabó, судді Верховного суду János Pásztélyi і Jenő Illes, відомий лікар Emil Demjanovics, університетські професори Antal Hodinka (Антоній Годинка) та József Illés-Illiasevits (Йосип Іллейш-Ілляшевич), художник Ignácz Roskovics (Гнат Рошкович) і скульптор Ödön Szamovolszky (Едмунд Самовольський). Найвідоміший угорський художник XIX ст. Міхай Мункачі (німець за походженням, справжнє ім'я: Міхаель Ліб) був також родом з Карпатської Русі; він народився в Мукачеві.

15 Дозволимо собі назвати лише деякі: Орест Сабов, міністр уряду Руської Крайни (1918–1919 рр.); Антоній Бескид, другий губернатор Підкарпатської Русі (1923–1933 рр.) і Августин Волошин, педагог та прем'єр-міністр Карпатської України (1938–1939 рр.).

16 Oscar Handlin, *The Uprooted: The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People* (Boston: Little Brown and Co., 1951).

17 Mark Wyman, *Round-Trip to America: The Immigrants Return to Europe, 1880–1930* (Ithaca, 1993), pp. 10-11.

18 Цю та низку інших заяв чеських спостерігачів щодо своєї новоприєднаної провінції можна знайти в: Павло-Роберт Маґочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь, 1848–1948* (Ужгород: Карпатський край, 1994), С. 123-124.

19 Antonín Hrbek, «Schopný manažer i úředník Antonín Rozsypal», *Podkarpatská Rus*, XXII, 4, (Praha, 2012), s. 9.

20 Radan Lášek, «Země kontrastů», *Živá historie*, № 9 – окреме видання: «Nazavždy ztračená Podkarpatská Rus» (Brno, 2014), s. 39.

21 Промова у Верховній Раді Української РСР, 29.VI.1945, в: *Про Закарпатську Україну: збірник матеріалів* (Київ: Українське держане вид-во, 1945), С. 17-18.

22 Серед марксистських авторів слід назвати таких як Борис Співак, Юрій Сливка та Андрій Ковач, чиї праці обговорюються у Paul Robert Magocsi, «The Nationality Problem in Subcarpathian Rus', 1938–1939: A Reappraisal», in Його ж, *Of the Making of Nationalities There is No End*, Vol. I (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 1999), esp. pp. 220-221.

23 Щодо авторів-політемігрантів, див. Magocsi, *Of the Making of Nationalities*. М. Вегеш опублікував численні видання, присвячені Карпатській Україні: Маріан Токар, «Героїзм і трагізм Карпатської України у наукових студіях професора М. Вегеша», в: М. Вегеш, *Карпатська Україна: документи і факти* (Ужгород: Карпати, 2004), С. 417-430. До диспозиції читача існує також збірник документів у двох томах: *Карпатська Україна: документи і матеріали, хроніка, події, персоналії* (Ужгород: Закарпаття, 2009-2010) та 700-сторінкова робота енциклопедичного типу на тему «національно-визвольної боротьби закарпатських українців»: М. М. Вегеш, *Вони боронили Карпатську Україну* (Ужгород: Карпати, 2002).

24 Заарештовані (в основному, громадсько-культурні діячі русофільської та русинофільської орієнтації) були ув'язнені у таборі для інтернованих «Думен» поблизу Рахова. Попри існування досліджень долі пізніше репресованих прихильників Карпатської України – Омелян Д. Довганич, *Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів* (Ужгород: Ґражда, 2007) – історична наука все ще очікує серйозної дискусії щодо табору «Думен», котрий, незважаючи на свої ліберальні порядки, був перетворений дослідниками Карпатської України на міфічний аналог німецьких нацистських концтаборів часів Другої світової війни.

25 Навіть найбільш затяті критики гіпотетично українського характеру автономної Підкарпатської Русі не втримуються від спокуси розглядати події 1938–1939 років як один з аспектів карпаторусинської державності. Провідний автор-русинофіл Іван Поп, який досліджує дану тему, виявляє обережність і тлумачить Підкарпатську Русь як автономну одиницю, а не як державну. Проте нещодавно з невідомих причин його історичний огляд чеською мовою *Podkarpatská Rus* (Praha: Nakladatelství Libri, 2005), з'явився в серії книг під назвою «Короткі історії держав» (Stručná Historie Statů), присвяченій окремим країнам світу.

26 Найдокладнішу оповідь про вибори містить праця історика-емігранта Петра Стерча *Карпато-українська держава* (Торонто: Наукове товариство ім Т. Шевченка, 1965), яка була перевидана в незалежній Україні (Львів: За вільну Україну, 1994).

27 «Народе, нехай буде воля твоя», *Нова свобода* (Хуст), 5 лютого 1939.

28 «Звернення автономного уряду до громадян Карпатської України у зв'язку з виборами до Сойму, 8 лютого 1939», в: *Карпатська Україна: документи і матеріали*, Том I (Ужгород: Закарпаття, 2009), С. 212.

29 Карпатська Україна присутня в пантеоні урядів, представлених у виданні Національної академії наук України, *Уряди України у XX ст.* (Київ: Наукова думка, 2001). С. 274-301; а виданий з нагоди 70-ї річниці події президентський указ санкціонував публікацію масштабної ювілейної історії: Микола Вегеш і Маріан Токар, *Карпатська Україна: на шляху державотворення* (Ужгород: Карпати, 2009), яка доносить до широкої громадськості держави міфічний образ державності Карпатської України.

30 Павло Роберт Магочій та Іван Поп, «Возз'єднання», в: *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів* (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010), С. 95-97.

31 Серед найраніших праць, що демонстрували актуальність середньовічних подій для XX ст. була робота провідного комуністичного інтелектуала Чехословаччини Зденєка Неєдли: З. Неєдли, «История Закарпатской Украины до XIV столетия», *Известия Академии наук СССР, Серия истории и философии*, Т. II (Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1945), С. 201-220, а також «Покровського» радянської історіографії Закарпаття Івана Коломійця: Иван Коломиец, *Очерки истории Закарпатья*, Т. I, в: *Сборник работ по вопросам истории*, Т. CXXI, ч. 2: *Серия историческая* (Томск: Томский государственный университет, 1953). Перший значний історичний огляд, здійсненим місцевими істориками радянського Закарпаття, з'явився майже через три десятиліття після «возз'єднання» під прозаїчною назвою *Шляхом до щастя: нариси історії Закарпаття* (Ужгород: Карпати, 1973).

32 Vasyl Markus, «Hungary», in *Encyclopedia of Ukraine*, ed. Volodymyr Kubijovyč, Vol. II (Toronto: University of Toronto Press, 1988), p. 275.

33 Щодо тенденційного стереотипу про три етнографічні групи та їх гіпотетичну належність до української (або російської) національності, див. Paul Robert Magocsi, «Mapping of Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians», in Його ж, *Of the Making of Nationalities There is No End*, Vol. I (New York: Columbia University Press/East European Monographs, 1999), esp. pp. 36-38.

34 Маніфест I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», в: *Шляхом Жовтня: збірник документів* (Ужгород, 1965), док. 41, С. 80.

35 Vasyl Markus, *L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944–1945* (Louvain: Centre ukrainien d'études en Belgique, 1956), p. 275.

36 Публікації на цю тему, які продовжують генеруватися в Україні, включають в себе кілька збірників документів, матеріали конференцій, біографічний словник всіх делегатів Мукачівського з'їзду 1944 р. (*Навічно в пам'яті історії*, Ужгород, 2004), також і монографії науковців – як тих, котрі переконані у відповідності даного міфу історичним реаліям (Михайло Троян, Микола Макара), так і тих, хто виступає з позиції скептика (Іван Поп, Михайло Болдижар). Для довідки, див. бібліографію в: Магочій і Поп, «Воз'єднання».

37 Приклади із середньовічних часів включають напівлегендарного князя Лаборця та міграцію 40 000 осіб під керівництвом князя Корятовича.

Із новітніх часів такими міфами є начебто активна підтримка карпаторусинами Російської царської армії під час її вторгнення до Угорщини у 1849 р., а також русинами-лемками – Української повстанської армії (УПА) наприкінці Другої світової війни. Нещодавно один автор склав список із 40 міфів про одне-єдине місто на Підкарпатській Русі, котрі він взявся розвінчати: Олексій Філіппов, *40 міфів про Мукачево: невідповідності про історичні події у місті над Латорицею і на Закарпатті* (Ужгород: Ліра, 2011).

38 *Webster's New International Dictionary*, p. 1073.

ДОДАТКИ

СТАТТЯ ПЕРША

Карпатська Русь: міжетнічне співіснування без насилля

Це дослідження було вперше опубліковано англійською мовою, "Carpathian Rus': Interethnic Co-existence without Violence," в: Gerhard Besier and Katarzyna Stokłosa, eds., *Geschichtsbilder in den postdiktatorischen Ländern Europas* (Berlin: Lit Verlag, 2009), pp. 137-154; в: *Journal of Ukrainian Studies,* Vol. XXXIII – XXXIV: *Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday* (Toronto, 2008-09), pp. 317-335; та в: Omer Bartov and Eric D. Weitz, eds., *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Russian, and Ottoman Borderlands* (Bloomington and Indianopolis: Indiana University Press, 2013), pp. 449-462. Переклад русинською мовою, "Карпатска Русь – регіон сполужытя народів а народностей без насилства," був опублікований в: Кветослава Копорова, ед., *Studium Carpato-Ruthenorum 2009: штудії з карпаторусиністикы* (Пряшів: Пряшовска універзіта, Інштітут русиньского языка і культуры, 2009), С. 6-24. Український текст цього дослідження з'явився на http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/580 (12.II.2012).

Укр. мовою друкується вперше. Подається у перекладі з англійської Надії Кушко.

СТАТТЯ ДРУГА

Четверта Русь: нова реальність в новій Європі

Це дослідження було вперше опубліковано англійською мовою, "The Fourth Rus': A New Reality in a New Europe," в: Paul Best and Stanisław Stępień, eds., *Does a Fourth Rus' Exist?: Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region* (Przemyśl and Higganum, Conn.: South-Eastern Research Institute/ Carpathian Institute, 2009), pp. 11-25; та в: *Journal of Ukrainian Studies*, Vol. XXXV–XXXVI: *A Festschrift in Honour of John-Paul Himka* (Toronto, 2012),

pp. 167-177. Український переклад з'явився в: Julian Tamaš, ed., *Veličina malih jezičkih, književnih, kulturnih i istorijskih tradicijah: zbornik radova* (Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za rusinistiku, 2012), pp. 65-76; та в: Олена Дуць-Файфер, ред., *Річник Рускої Бурсы 2012* (Gorlice: Ruska Bursa, 2012), С. 83-93.

Подається у перекладі з англійської Надії Кушко.

СТАТТЯ ТРЕТЯ

Традиція автономії на Карпатській Русі

Це дослідження було опубліковано англійською мовою, "The Heritage of Autonomy in Carpathian Rus' and Ukraine's Transcarpathian Region," *Nationalities Papers*, Vol. XLIII, No. 4 (Basingstoke, Eng., 2015), pp. 577-594. Переклад русинською мовою, "Традіція автономії на Карпатьскій Руси (враховано сучасного Закарпаття)," з'явився в: Кветослава Копорова, ед., *Studium Carpato-Ruthenorum 2010: штудії з карпаторусиністикы* (Пряшів: Пряшовска універзіта, Інштітут русиньского языка і культуры, 2010), С. 19-38. Український переклад вперше з'явився в: András Zoltán, szerk., *In memoriam István Udvari, 1950-2005* (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2011), pp.217-245; та в: Олена Дуць-Файфер, ред., *Річник Рускої Бурсы 2013* (Gorlice: Ruska Bursa, 2013), С. 77-92.

Подається у перекладі з англійської Сергія Біленького та Надії Кушко.

СТАТТЯ ЧЕТВЕРТА

Вплив комуністичного правління на русинів-українців Чехословаччини

Це дослідження було вперше опубліковано польською мовою, "Wpływ rządow komunistycznych w Czechosłowacji na sytuację miejscowych Rusinów-Ukraińców," в: Magdalena Semczyszyn та Jarosław Syrnyk, red., *Między ideologią a socjotechniką: kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych* (Warszawa-Szczecin-Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej,

2014), pp. 86-100. Англійський текст, "The Impact of Communist Rule on the Rusyns-Ukrainians of Czechoslovakia," з'явився в: Jaroslav Coranič, ed., *Cirkev v dejinách krest'anstva na Slovensku* (Prešov: Vyd-vo Prešovskej univerzity, 2014), pp. 195-210.

Укр. мовою друкується вперше. Подається у перекладі з англійської Надії Кушко.

СТАТТЯ П'ЯТА

Русинська нація?

Це дослідження було вперше опубліковано німецькою мовою, "Eine rusynische Nation?," в: Andreas Kappeler, ed., *Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung* (Köln-Wien-Weimar: Böhlau Verlag, 2011), pp. 269-278. Український переклад вперше з'явився в: Андреас Каппелер, упор., *Україна: Процеси націотворення* (Київ Вид-во «К.І.С.», 2011), С. 258-267.

Подається у перекладі з німецької Юрія Дуркота.

СТАТТЯ ШОСТА

Міфи та стереотипи в історії Карпатської Русі

Це дослідження було опубліковано англійською мовою, "Myths and Stereotypes in Carpatho-Rusyn History," in Francisc Gal and Liviu Lazar, ed., *Studii de istorie, sociologie, etnografie şi retrologie agrar : Volum dedicat istoricului Gheorghe Firczak la 60 de ani* (Deva: Editura Cetate Deva, 2015), pp. 445-474. Скорочений переклад русинською мовою, "Міфы і стереотіпы в історії карпатьскых Русинів," з'явився в: *Русин*, Р. XXIV, ч. 6 (Пряшів, 2014), С. 3-7.

Укр. мовою друкується вперше. Подається у перекладі з англійської Надії Кушко.

Наукове видання

МАҐОЧІЙ Павло-Роберт

Кожен карпаторусин є русином... але не кожен русин є карпаторусином

Видання перше
Українською мовою

Видавництво Валерія Падяка
Ужгород, 88006, вул. Гагаріна 14/3
тел. (0312)-693132, 0503724404
E-mail <padiak.valeri@gmail.com>
www.padyak.com
Директор Л. ПАДЯК

(Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 963 від 20.06.2002 р.)

Оригінал-макет: **Л. Ільченко**

Коректор: **Галина Тамаровська**

Замовлення № 327. Підписано до друку 18.08.2015 р. Формат 70x100/16.
Папір офсет. Гарнітура: Garamond. Умов. друк. арк. 8,25. Тираж 400 прим.

Друкарня ТОВ "Папірус-Ф"
Ужгород, вул. Собранецька, 146/39

М 12 Маґочій, Павло-Роберт. Кожен карпаторусин є русином... але не кожен русин є карпаторусином : статті [Текст] / П.-Р. Маґочій ; пер. з англ. Н. Кушко, С. Біленький, з нім. Ю. Дуркот ; ред. укр. тексту В. Падяк. – Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2015. – 132 с.

ISBN 978-966-387-099-1

Книга американського історика карпаторусинського походження, що складається із шести окремих статей, знайомить читача з проблемами націєтворення. Автор простежує етапи еволюції національної самосвідомості карпатських русинів – автохтонного східнослов'янського етносу південних та північних схилів Карпат.

ББК 63.3(4УКР–4ЗАК)
УДК 94(477.87)